

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23869

CALL NO. Sa2 Hs/Abh/Kau.

D.G.A. 79

**THE KASHMIR SERIES
OF
TEXTS AND STUDIES.**

Vol. 30

KASHMIR SERIES OF TEXTS
AND STUDIES.

No. XXX.

THE

TANTRĀLOKA

OF

ABHINAVA-GUPTA

With Commentary

BY

RAJĀNAKA JAYARATHA

Edited with Notes

BY

PĀNDIT MADHUSŪDAN KAUL, SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.,
SUPERINTENDENT OF THE RESEARCH DEPARTMENT,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Vol. 4

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS LIEUT.-GENERAL MAHĀRĀJA

SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E., G. B. E., LL. D.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

D 2838

VOLUME IV.

23869

Sa2 Hs
Abh Kau

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS.
OFFICE OF THE DIRECTOR-GENERAL OF ARCHAEOLOGY
L.I.I.

1922.

NO. 151/26

D 2835 Vol. 30

INDIA

थ्रीसोमानन्दनाथप्रभुतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कदम्परिभ्यः प्रसुत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽन्यस्मिन्नद्वष्टो बुसृणविसरवत्सर्ववन्दथत्वमाप ॥ १ ॥

तरत तरसा संसाराद्विध विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधमुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्रवदायिनम् ॥ २ ॥

11. 1961. 10. 10. 1961
No. 23869.
Date..... 19. 6. 56
No. 592 H S/ A. M. Kau

३०

काइमीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३६

श्रीतन्त्रालोकः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-

श्रीमद्भिनवगुप्ताचार्यविरचितः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य-

श्रीजयरथकृतविवेकाभिख्यटीकोपेतः ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-काइमीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रब्रह्मविद्याग्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदन-कौल-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थपण्डितसहायेन

संगृहा, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोच्चरं

पाक्षात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

तत्त्वविवेचकाल्य-सुदणालये सुद्रापवित्वा प्राकाश्यमुपनीतः

(चतुर्थो भागः)

संवत् १९७९

खैस्तान्दः १९२२

काइमीर-श्रीनगर

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-सुदापणाद्यविकाराः प्रोक्तमहाराजवैः
स्वावृत्तीकृताः सन्ति ।)

(All rights reserved.)

Printed by
Vithal Tanaji Modak at The "Tatva-Vivechaka" Press,
No. 3544, Parel Road, New Nagpada, opposite
Richardson & Cruddas Office, Bombay.

---

and Published by
The Research Department, Jammu and Kashmir State,
Srinagar.

अथ

श्रीतन्त्रालोक-षष्ठाह्निक-मूलश्लोकानामकारा- यनुक्रमणिका

४४४४४४

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
अकारणं शिवं विन्दे	११३	१५९	अर्कं: प्रसाणं सोमस्तु	१०२	८८
अग्निवेगेरिता लोके	१४४	१२४	अकेन्दुराहुसंघात्	१०४	८९
अहुलेष्विति षट्टिंश	२३२	१८८	अलमप्रसुतेनाय	२१	२१
अतः सामनसात्कालात्	१६७	१४१	अवधानाददृष्टांशा-	५५	४८
अतद्वृद्धान्यजनता	२०	१८	अवेद्यायत्तो यत्तेन	१८८	१५६
अतोऽच्युताव्यस्योक्तेर्य	३३	३२	अव्यक्तास्ये त्याविरिशा	१५०	१२९
अदावृद्धिशकुनात्प्राच्य	१९	१८	अश्विंशं च तत्तत्वं	१८९	१५१
अध्यधी किञ्च संकानित	२४३	१९७	अहानिंशं तदैक्ये तु	२४५	१९९
अध्यनः कलनं यत्	६	४	आप्यायनात्मनैकैकां	१३	८०
अध्या क्रमेण यातव्ये	३०	३०	आमावास्यं यदा त्वर्धे	१०६	९९
अध्या समस्त एवायं	५	३	आमुक्रिके श्लोः कुम्भो	११९	१०२
अनेन श्वात्मात्रेण	११२	१५९	आरभ्याहनिंशाशुद्धि	२०५	१५०
अन्तःसंकानितर्गं ग्राह्यं	२११	१७४	इकारोकार्योरादि	२२०	१७९
अन्यायां पूर्णमस्तुत्यां	११३	१६	इति पश्चाशिका सेयं	२४९	२०१
अवाद्यव्यक्ततत्त्वान्ते	१४७	१२७	इति प्राणोदये योऽयं	५२९	११४
असुद्धस्थानमेवैत	११	७८	इत्यं षट्टिंशके चारे	२३७	१५३
अव्यं पित्त्यस्त्वहोरात्र	१३१	११५	इत्यमेव दिवारात्रि	८७	७६
अमावस्यां विनाप्येष	१०५	९०	इत्येकस्मात्प्रभृति हि	१६६	१५३
अमूर्तयाः सर्वगत्वा	४९	१०	इत्येकादशवा वायं	४४	३

	શો.	પૃષ્ઠ		શો.	પૃષ્ઠ
ઇન્દ્રકોમિમયે સુહૃદે	૧૯૯	૧૬૪	કન્દાધારાત્રમૃત્યેવ	૫૦	૪૩
ઇયં સા પ્રાણનાશક્તિઃ	૧૩	૧૨	કાર્દિપશ્વકમાદાસ્ય	૨૨૨	૧૮૦
ઇહ સર્વત્ર શબ્દાના	૩૧	૩૧	કાલશાક્તિસ્તતો બાહો	૧૮૩	૧૫૩
ઇશ્વરઃ કાળનિયતી	૪૩	૩૯	કાલસંહૃદ્યા સુસૂક્ષ્મૈક	૨૧૦	૧૭૩
ઇશ્વરઃ પ્રાણમાતા ચ	૪૪	૪૦	કાળામ્રિસુવિ સંહર્તા	૧૭૧	૧૪૫
ઉત્તં શ્રીકામિકાયાં ચ	૯૪	૮૧	ક્રમસંપૂર્ણાશાલિ	૧૧૧	૯૫
ઉત્તઃ પરોદ્યમુદ્યો	૨૨૪	૧૮૨	ક્રમાક્રમાત્મા કાળશ	૭	૬
ઉત્તઃ સૂક્ષ્મોદ્યમૈધ્ય	૨૪૦	૧૯૬	કિયાશક્તિઃ સમસ્તાનાં	૩૯	૩૬
ઉત્પાત્તિસ્થિતિસંહારાન्	૫૯	૫૧	કૂર્તા સૌન્યતા વાભિ	૭૩	૬૪
ઉદ્રિક્તાભોગકાર્યાત્મ	૪૦	૩૭	ક્ષકાર: સર્વસંયોગ	૨૩૬	૧૯૨
એકૈકમર્ધપ્રહરં	૨૪૧	૧૯૬	ક્ષીયતે તદુપાસાયાં	૧૯૪	૧૬૦
એકૈકવર્ણે પ્રાણનાં	૨૪૬	૧૯૯	ક્ષીયેતે યદિ તદીક્ષા	૭૫	૬૫
એકૈકહાન્યા તાવદ્રિઃ	૧૩૯	૧૧૯	ક્ષોદિષે વા મહિષે વા	૬૨	૫૩
એકો નાદાત્મકો વર્ણઃ	૨૧૭	૧૭૮	ખરસાસ્તિષ્ય એકર્સિમ	૧૨૪	૧૦૬
એતાવચ્છક્તિતત્ત્વે તુ	૧૬૩	૧૩૭	ગર્મતા પ્રોદ્બુભૂષિષ્ય	૧૧૭	૧૦૧
એવં કલાઃ પશ્વદશ	૯૭	૮૩	ગુણયિત્વૈશ્વરં કાલં	૧૬૦	૧૩૬
એવં દૈવસ્તવહોરાત્ર	૧૩૭	૧૧૮	પ્રાસમોક્ષાન્તરે જ્ઞાન	૧૦૭	૯૨
એવં પ્રાણે વિશતિ ચિત્ત	૧૧૦	૯૪	પ્રાસ્યપ્રાસકતાક્ષોમ	૧૦૮	૯૨
એવં બદ્ધા શિખા યત્ત્ર	૨૮	૨૯	ચત્વાર એટે પ્રલયા	૧૭૦	૧૪૪
એવમવ્યક્તકાલં તુ	૧૫૬	૧૩૩	ચન્દ્રસૂર્યાત્મના દેહં	૯૫	૮૧
એવ વર્ગોદ્યો રાત્રી	૨૪૨	૧૯૭	ચાર એકત્ર નાયત્ર	૨૦૯	૧૭૩
એહિકું પ્રહણે ચાત્ર	૧૧૩	૯૬	ચેષ્ટિતાન્યનુકુર્વાણો	૧૯૮	૧૬૩
એહિકી દૂરનૈકયા	૬૮	૫૯	ચૈત્રે મણ્ણોદિતિ: સોઽપિ	૧૨૫	૧૦૭
ઓતપ્રોતાત્મકઃ પ્રાણ	૪૭	૪૧	છાકિત્પ્રાથિતાક્ષેપ	૧૭૯	૧૫૦

શ્લો	પૃષ્ઠ	શ્લો	પૃષ્ઠ		
જનમ સત્તા પરિણતિ	૧૧૮	૧૦૧	તદ્વાસનાક્ષયે ત્વેષા	૧૮	૧૭
જીવાદિત્યોન ચોદ્દચ્છેત્ત	૨૫	૨૫	તહિનપ્રક્ષયે વિશ્વ	૧૫૫	૧૩૩
તત્ત એવ તમોરૂપો	૧૦૩	૮૮	તયોસ્તુ વિશ્રમોડરોડેંદ્રો	૭૭	૬૭
તત્કમાન્નિયતિ: કાલો	૧૫૪	૧૩૩	તલ્યો વાન્તરસ્તસ્મા	૧૭૨	૧૪૬
તત્કમેળૈવ સંકાન્નિત	૨૦૮	૧૭૨	તસ્માદ્વિશ્રમતુચ્છાર્થી	૯૯	૮૫
તત્ત્વમધ્યસ્થિતાત્કાલાત्	૩૮	૩૬	તાં પુનર્ભિંશતા હત્વા	૧૩૩	૧૧૬
તત્પ્રમાતારિ માયીયે	૪૧	૩૮	તામેવ બાલમૂર્ખીણી	૧૬	૧૫
તત્ત્ર કિયાભાસને યત्	૩૪	૩૩	તાવતી ચૈશ્વરી રાત્રિ	૧૫૮	૧૩૪
તત્ત્ર પશ્ચદશી યાસૌ	૯૮	૮૪	તાવત્તપદમુક્તં નો	૨૩૦	૧૮૭
તત્ત્ર પ્રતિપદે તસ્મિ	૧૦૦	૮૬	તાવદેવાસ્તમયન્	૮૧	૭૧
તત્ત્રાપિ તુ પ્રયત્નોડસૌ	૫૧	૪૪	તાવદ્વાન્નહોરાત્રં	૨૦૦	૧૬૫
તત્ત્રાધ્યહોરાત્રવિધિ	૧૨૨	૧૦૪	તાવાનેવ ક્ષણઃ કલ્પો	૮૦	૭૦
તત્ત્રાધ્યોપાધિકાદ્રેવાત्	૧૭૬	૧૪૮	તિથિચ્છેદ ક્રણં કાસો	૧૦૯	૯૩
તત્ત્રાક્ર્મણ્ઠલે લીનઃ	૧૦૧	૮૭	તુટિઃ સપાદાઙ્ગુલ્યુક	૬૪	૫૪
તત્ત્વાધકા: શિવેષા વા	૧૭૭	૧૪૯	તેનાહુઃ કિલ સંવિતપ્રાક	૧૨	૧૧
તત્ત્વસ્થૈ સૃષ્ટિસંહારા	૧૭૩	૧૪૭	તેનોવાનેઽત્ર હવદ્યાત्	૨૧૩	૧૭૫
તથાપાનેઽપિ હવદ્યાત्	૧૮૬	૧૫૫	તે ચોક્તા: પરમેશેન	૭૪	૬૪
તથા પુરેષ્વપીલ્યેવં	૮૮	૭૭	તેષાં તથા ભાવના ચેત	૧૭	૧૬
તદર્દ્વિતિ ચ ય: કાલો	૨૦૭	૧૭૨	તૌ કૃસૌ યાવતિ તથા	૭૯	૭૦
તદ્વા શ્રીકણ એવ સ્યા	૧૪૯	૧૨૯	ત્રિકદ્વાયેત્ત્ર પ્રસ્થેકં	૩૬	૩૪
તદીયેનાસ્તુતં વિશ્વ	૧૪૪	૧૨૪	દગ્ધવા લોકત્રયં ધૂમા	૧૪૧	૧૨૨
તદેવ પુંસો માયાદિ	૪૨	૩૮	દશશતસહસ્રમયુતં	૧૬૮	૧૪૩
તદેવ શન્યસુપત્વં	૧૦	૮	દિનં કૃષ્ણો નિશા શુક્રઃ	૭૬	૬૬
તદેવેન્દ્રક્રમત્રાન્યે	૨૨૫	૧૮૨	દિનં રાત્રિશ્વ તત્કાલે	૧૬૫	૧૩૮

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
दिनरात्रिकमं मे श्री	८९	७८	प्रधानान्तं नायकाथ	७०	६१
दिनरात्र्यविभागे तु	२४८	२००	प्रधाने यदहोरात्रं	१५३	१३२
दीर्घं पूर्तं क्रिमाद्वित्रि	२३४	११०	प्रसुशक्तिः क्वचिन्मुख्या	५३	४६
देवानां यदहोरात्रं	१३५	११७	प्रभोः शिवस्य या शक्तिः	५२	४५
देवमप्यश्ववानास्त-	१९०	१५८	प्रमात्रमेदे मेदे ऽथ	१५५	१५४
द्विधा च सोच्चा क्रिया	२२	२१	प्रवेशे खलु तत्रैव	१२०	१०२
नक्षत्राणां तदन्येषा-	६९	६०	प्रवेशे तु तुलास्ये ऽके	११६	९९
न भोक्ता ह्योऽधिकारे तु	१५१	१३१	प्रहरद्वयमन्येषां	६७	५८
नववर्गीस्तु ये प्राहु-	२४४	१९८	प्रहराहर्निशामास-	१२८	११०
नवासुशतमेकं	२०३	१६७	प्राणचारेऽत्र यो वर्ण-	२१६	१७७
नात्यन्तरात्रिता नाडीः	११७	१६२	प्राणनावृत्तितादात्म्य-	१५	१४
नादो नादान्तवृत्त्या तु	१६२	१३७	प्राणविक्षेपरन्नाख्य-	२४	२२
निर्गमे दिनवृद्धिः स्यात्	१२१	१०४	प्राणव्यासौ यदुक्तं त-	२१२	१५५
निर्गमेऽन्तनिशेनेन्दू	६६	५५	प्राणशक्तिः क्वचित्प्राण.	५४	४६
निशाक्षये पुनः सर्वे	१४५	१२५	प्राणसंख्यां वदेत्तत्र	१३४	११६
नेभितिकी प्रसिद्धा च	३२	३२	प्राणे ब्रह्मविले शान्ते	१५९	१३६
न्यूना स्यात्स्वात्मविश्रान्ति-८६	७६		बद्धा यागादिकाले तु	२३	२२
परः सुसं क्षये रात्रि-	८४	७४	विन्दुः प्राणो यद्यत्वैव	२७	२६
पितामहान्तं रुद्राः स्युः १२३	१०५		ब्रह्मणः प्रलयोल्लास-	१४८	१२८
पितॄं वर्षे दिव्यदिन-	१३८	११९	ब्रह्मणोऽहस्तत्र चेन्द्राः	१४०	१२०
पिवन्ति च सुराः सर्वे	९६	८२	ब्रह्माद्योऽनाश्रितान्ताः	१८९	१५७
पुरा विचारयन्वथा-	८३	७३	ब्रह्मायनाश्रितान्तानां	१८७	१५६
प्रकाशविश्रमवशा-	७८	६८	मण्डलं स्थिष्ठिलं पात्र	३	२
प्रत्यक्षुलं तिष्यनां तु	१२६	१०८	मध्याहे दक्षविषुवत्	२०२	१६७

खो. ०	पू. ०	खो. ०	पू. ०
माण्डाहि की मोक्षदा स्या- २६	२६	शतमषोत्तरं तत्र	२४७ २००
मायाकर्लं परार्धानां १५७	१३३	शतानि षट्सहस्राणि १२७ १०९	
मायातत्त्वलय खेते १७५	१४८	शिवशत्यविभागेन २३९ ११५	
मुक्तो च देहे ब्रह्मायाः १९१	१५८	श्रीमत्स्वच्छन्दशाले च १३६ ११६	
यद्वत्तथान्तः संकान्ति- २०४	१६८	श्रीमात्रे तथा धर्मे २२८ १८५	
यद्वशाद्वगवानेका- २३७	१८४	श्वासप्रश्वासयोनींली ६५ ५५	
यस्तु मूर्त्यवभासांशः ३५	३४	षट्क्रिंशदहुले चारे ६३ ५४	
यावत्कुर्वीत तुव्यादे- १९५	१६१	षट्प्राणश्वपकस्तेषां १३० ११४	
येन रूपेण तद्वच्मः ४६	४१	षट्पुष्टुष्टस्वहुलेष्वकों ११४ ९७	
रात्रिष्ठ तावतीत्येवं १४६	१२६	षट्क्रिंधाद्वनः प्राच्यं ३७ ३५	
लये ब्रह्मा हरी रुद्र. १७४	१४७	षष्ठाणानि प्रवेशे तु २३१ १७९	
छयोदया इति प्राणे १८२	१५२	षष्ठ्यधिकं च त्रिशतं १३२ ११६	
वामा संसारवमना ५७	४९	संकान्तिश्रितये वृत्ते ११५ ९८	
वामा संसारिणामीशा ५६	४९	संचरन् सर्वतोदीकं १९६ १६१	
वामेतरोदकस्व्यान्तैः २०१	१६७	संविन्मात्रं हि यच्छुद्दं ९ ७	
विभुरधः स्थितो ऽपीशा. १४२	१२३	संवेदजीवनाभिल्य- ४९ ४३	
विश्रान्तावर्धमात्रास्य २३५	१९१	संवेदश्वाप्यसंवेदो ४८ ४२	
विश्वात्मता च प्राणत्वं ४५	४०	स एव खात्मा भेदेऽस्मिन् ११ १०	
वेदा मात्रार्थमन्यतु २३३	१८९	स कालः साम्यसंज्ञः स्या-१६६ १४०	
वेदाक्षाराः पश्चमांश- २५०	२०१	स तु भैरवसद्गावो २१८ १७८	
वेदवेदकसाम्यं तत् ८५	७५	सदाशिवः स्वकालान्ते १६१ १३७	
व्याने तु विश्वात्मये २१४	१७५	स ब्रह्मा विष्णुरुद्राया. १७८ १४९	
व्यापिन्या तद्विवारात्रं १६४	१३८	समाधौ विश्वसंहार- १८४ १५३	
शक्तयः पारमेश्वर्यो ७१	६१	सर्वदा तन्मयीभूति- ८३ ७२	

(६)

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०
स शर्वयुदयो मध्य-	२०६	१७१	स्थूलसूक्ष्माः क्रमात्तेषा	७२	६२
सांहयवेदादिसंसिद्धान्	१५२	१३२	स्थूलैकाशीतिपदज-	२२९	१८६
सा प्राणवृत्तिः प्राणायै-	१४	१३	स्थूलोपायाः परोपाय-	२३१	१८८
सामावस्यात्र स क्षीण-	१४	८०	स्थूलो वर्णोदयः सोऽयं	२५१	२०२
सुष्ठिः प्रविलयः स्थेमा	२१५	१७६	हृदभारभ्य यत्तेन	९०	७८
सुष्ठयादयत्वं ते सर्वे	६०	५१	हृदयात्प्रणचारश्च	६१	५२
सुष्ठादितत्त्वमशात्वा	५८	५०	हृदयकारो द्वादशान्ते	२३८	१९४
सैव संविद्विःस्वात्म-	८	७	हृदये प्राणरूपस्तु	२२३	१८१
सोऽपि संविदि संविच्च	१८०	१५१	हृदये तु दर्शिते शिष्याः	९२	७९
स्थानप्रकल्पाख्यतया	१	१	हस्त्वार्णत्रयमेकैकं	२१९	१७९
स्थानभेदविधा प्रोक्तः	२	२			

अथ

श्रीतन्त्रालोक-सप्तमाहिक-मूलश्लोकानाम-
काराव्यनुक्रमणिका ।

—०००—

स्लो	पृ०	स्लो	पृ०		
अथ परमरहस्योऽयं	१	१	ततोऽपि द्विगुणेऽष्टांश-	२०	१२
अन्यथा न स निर्वक्तुं	२६	१७	तदभावश्च नो तावत्	२७	१९
अयुक्ताः शक्तिमार्गं तु	४४	३६	तदभावात्र विज्ञाना	२९	२२
अष्टोत्तरशते चके	१९	८	तन्मन्तदेवता यन्नात्	५	३
आद्यन्तोदयनिरुक्ता-	५५	४३	तावती तेषु वै संख्या	४७	३७
इत्ययत्नजमाख्यातं	२	२	तावानेको विकल्पः स्या-	३२	२४
उदयं तत्त्वयोगज्ञः	१६	७	तेनास्तकृत एवैष	३६	२८
उदयः सप्तशतिका	५२	३८	द्वयोदशार्णे द्वाषष्ठ्या	११	६
एकानुसंधियत्नेन	४	३	त्रिके सप्त सद्व्याप्तिः	६	५
एकान्नविंशतिशतं	१०	६	देहे प्रतिष्ठितस्त्वास्य	६६	५२
एकाशीतिपदे चके	१८	८	द्वात्रिंशके महाचके	१५	८
कालस्तु भेदकस्तस्य	२५	१६	द्वादशाख्ये द्वादशिते	४८	३७
कालः सप्तस्तथतुर-	६९	५५	द्वित्रिसप्ताष्टसंख्यातं	४२	३३
क्रमेण प्राणचारस्य	२२	१४	द्वित्रिष्ठतुर्वा मात्राभिः	५७	४४
चक्रचारगतायन्नात्	३९	३०	न कालभेदजनितो	२४	१५
चतुर्दशशती खातिः	१२	६	न विकल्पश्च कोऽप्यस्ति	३५	२६
चतुर्विंशतिगत्या तु	९	५	निषद्धय मानसीरुत्ती-	५३	४२
चतुर्विंशतिसंख्याके	१४	७	पञ्चार्णेऽन्धिसहस्राभिः	७	५
चाराष्ट्रभागाङ्गनित्र	५१	३८	पदपिण्डस्त्रज्ज्ञेय	४३	३४

संख्या	पृष्ठा	संख्या	पृष्ठा		
पदमन्त्राक्षरे चक्रे	४१	३२	व्यासं तद्वत्तुर्द्वारा-	६८	५४
पदमन्त्रेषु सर्वेषु	४६	३८	शक्तिस्थं नैव तं तत्र	५९	५६
पिण्डाक्षरपदैर्मन्त्र-	५१	४४	शक्यन्तेऽध्वनि तत्स्पन्दा.	६४	५०
पूर्णे समुदये त्वत्र	५४	४३	शतद्वादशिका सप्त.	१३	७
प्रवेशविश्रान्त्युल्लासे	६२	४९	षष्ठ्यवत्यामधः पद्मि-	७०	५५
भागषोऽशकस्थित्या	२१	१२	पोङ्गशाख्ये द्वादशिते	४९	३७
मन्त्रचक्रोदयहस्तु	५६	४३	पोङ्गशाख्ये पोङ्गशिते	५०	३७
मालामन्त्रेषु सर्वेषु	४५	३५	संविदेकैव पूर्णा स्या-	२३	१४
वस्तुतो द्यत एवेयं	३०	२३	स नाडीरूपतामेत्य	६७	५३
विकल्पः शिवतादायी	३८	२९	सप्तके त्रिसहस्रं तु	८	५
विकार उपजायेत	६५	५१	सप्तश्रिंशत्यहार्धेन	१७	८
विश्वानं तद्विकल्पात्म-	३७	२८	स स्पन्दे खे स तद्वित्या	६३	५०
विदधत्परसांवित्तौ	३	२	स श्वेतो न भवेत्कश्चित्	३३	२६
विन्दाना निर्विकल्पापि	३१	२४	सा च स्यात्कमिकैवेत्यं	३४	२६
विभज्यते विभागश्च	६०	४७	सा चेदुदयते स्पन्द-	२८	२०
विशेषाधार्धिकायोगा-	६१	४७	सिद्धामते कुण्डलिनी	४०	३१
विश्वे यश्चिलयास्ते तु	७१	५६			

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाल्यटीकोपेते

षष्ठमाहिकम् ।

कवलयितुं किल कालं
कलयति यो व्यायतास्यतां सततम् ।

जयति स सुजयः साक्षा-
त्संसारपराकृतौ संजयः ॥

इदानीमाणवोपायस्यैवाङ्गभूतमुच्चारादिप्रमे-
यचतुष्टयानन्तरोद्दिष्टं स्थानकल्पनाल्यं परमं
प्रमेयं द्वितीयाधेनावतारयितुमुपक्रमते
स्थानप्रकल्पारव्यतया स्फुटस्तु
बाह्योऽभ्युपायः प्रविविच्यतेऽथ ॥ १ ॥

१ ख० उ० सुजय इति पाठः । २ क० उ० प्रक्रमते इति पाठः ।

अथशब्दोऽधिकारे । तेनेतः प्रभृत्याद्वादशा-
हिं यत्किंचिदुच्यते तत्सर्वं स्थानकल्पनाधि-
कारेण, इति पञ्चदशाहिकात्प्रभृति पुनरेतदेव
वाह्यस्थण्डलमण्डलाद्यधिकृत्याभिधीयते, —
इत्याग्रन्थपरिसमाप्तेः प्राधान्यात् स्थानक-
ल्पनस्यैव सकलोऽयं प्रपञ्च, इति ॥ १ ॥

तदेवाह

स्थानभेदस्थिधा प्रोक्तः
प्राणे देहे बहिस्तथा ।

एषामपि भेदान्तराणि सन्ति, — इत्याह
प्राणश्च पञ्चधा देहे
द्विधा वाह्यान्तरत्वतः ॥ २ ॥

मण्डलं स्थण्डलं पात्र-
मक्षसूत्रं सपुस्तकम् ।

लिङ्गं तूरं पटः पुस्तं
 प्रतिमा मूर्तिरेव च ॥ ३ ॥
 इत्येकादशधा वाह्यं
 पुनस्तद्वाधा भवेत् ।

‘पुस्तं’ लेपादिनिर्मिताकृतिः । मूर्तिर्गुर्वादिसंबन्धिनी । तदित्यानन्तर्याद्वाह्यं, पुनरित्येकादशविधत्वेऽपि, बहुधेति मण्डलादीनामप्येकशूलत्रित्रिशूलादिक्रमेण नानात्वात् ॥ ३ ॥

एवं स्वरूपतः स्थानभेदमभिधाय तद्वतं विधिमप्युपदेष्टुं प्रतिजानीते

तत्र प्राणाश्रयं ताव-
 द्विधानमुपदिश्यते ॥ ४ ॥

तदेवाह

अध्वा समस्त एवायं
 षड्द्विधोऽप्यतिविस्तृतः ।

यो वक्ष्यते स एकत्र
प्राणे तावत्प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥

वक्ष्यत इति भुवनाध्वप्रकाशनांदौ । 'प्राण' ।
इति सामान्यस्पन्दनात्मनि । यदुक्तम् ।
'षट्क्ष्वाध्वविभागस्तु प्राणैकत्र यथा स्थितः ।'
(स्व० ४।२३२)

इति । विशिष्टे पुनः पदमन्त्रवर्णात्मा त्रिविध
एव । यद्वक्ष्यति

'षट्क्ष्वाध्वनः प्राच्यं यदेतत्तितयं पुनः ।
एष एव स कालाध्वा प्राणे स्पष्टं प्रतिष्ठितः ॥'

(तं० ६।३७)

इति ॥ ५ ॥

तदेवोपपादयति
अध्वनः कलनं यत्त-
त्क्रमाक्रमतया स्थितम् ।

१ क० शु० प्रकाशादाविति पाठः ।

क्रमाक्रमौ हि चित्रैक-
कलना भावगोचरे ॥ ६ ॥

नन्वेतत्क्रमाक्रमात्मतयैव कस्मात्स्थितमित्या-
शङ्क्याह ‘क्रमेत्यादि’ । इह द्विधैव भावाना-
मवभासः क्रमेणाक्रमेण च; तत्र क्रमेण यथा
कार्यकारणादौ, अक्रमेण यथा चित्रज्ञानादौ ।
स च चित्रे यदैकस्यैवैकदैव च कंचित्पूर्वकाल-
भाविनं समानकालभाविनं च भावमपेक्ष्य
क्रमेणाक्रमेण चावभासः,—इति । तथां नाम
भावनामेवं ‘कलना’ परिच्छित्तिः स एव
क्रमाक्रमात्मा काल इति ॥ ६ ॥

ननु सर्वमिदं जगत्संविलङ्घमेवावभासतेऽ-
न्यथा ह्यस्य भानमेव न भवेत्, संविदि च
नित्यत्वात्कालयोगो नास्ति, इति कथमसौ

१ ख० पु० क्रमाक्रमेति शोधितपाठः ।

२ क० पु० तथा नामेति पाठः । ख० पु० भावनानामेवमिति
मूल पाठः ।

३ ख० पु० संलग्नमिति पाठः ।

तदनुषक्तस्य भावजातस्यापि स्यात्? इत्या-
शङ्क्याह

क्रमाक्रमात्मा कालश्च
परः संविदि वर्तते ।

नन्वेवं 'क्रमाक्रमकथातीतं संवित्तत्वं सुनि-
र्मलम्' इत्याद्युक्तं व्याहन्येत, सौगतमतान्तः-
पातश्च स्यात्, — इत्याशङ्क्याह

काली नाम परा शक्तिः
सैव देवस्य गीयते ॥ ७ ॥

यन्नाम परस्य प्रकाशस्य कालेन योगः
सास्य 'शक्तिः' स्वेच्छावभासितस्य प्रमातृप्र-
मेयाद्यात्मनो जगतस्तत्तद्वपतया कलने सा-
मर्थ्यं न पुनः स्वात्मनि कश्चिद्क्रमः क्रमो
वा, — इति, न ह्यग्रेदाहशक्तियोगे स्वात्मनि
स्फोटाद्याविर्भावः ॥ ७ ॥

तदाह

सैवं संविद्वहिः स्वात्म-
गर्भीभूतौ क्रमाक्रमौ ।
स्फुट्यन्ती प्ररोहेण

प्राणवृत्तिरिति स्थिता ॥८॥

सैव कालशक्तियोगिनी संवित्स्वाविभागेना-
वस्थितौ क्रमाक्रमौ वहिः प्ररूढतयावभासय-
न्ती प्राणवृत्तिरिति स्थिता, प्राणेनात्मतया प्र-
स्फुरितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु कथं नामेयं प्राणवृत्यात्मना प्रस्फु-
रिता, — इत्याशङ्क्याह

संविन्मात्रं हि यच्छुद्धं
प्रकाशपरमार्थकम् ।

तन्मेयमात्मनः प्रोज्ज्य
विविक्तं भासते नभः ॥ ९ ॥

१ क० पु० स्वैव संविदिति पाठः । ख० पु० संवित्पुनरिति पाठः ।

२ क० पु० प्राणेनात्मतयेति पाठः ।

यन्नाम हीदं प्रमातृप्रमेयात्मनो विश्वस्य
 स्वाविभागेनैवावभासनात्प्रकाशपरमार्थकम् । अ-
 त एव तदारूषणाया अभावाच्छुद्धं संवि-
 न्मात्रं तत्स्वस्वातद्यांत् स्वात्मन्यपूर्णत्वाववि-
 भासयिषया स्वाविभागेनावस्थितं विश्वात्म
 'मेयं' औत्मनः सकाशात् 'प्रोजद्य' पृथकृत्य
 'विश्वस्मादुत्तीर्णोऽहम्' इत्यामृश्य 'विविक्तं
 नभोऽवभासते' सकलभावशून्यत्वान्निरावरण-
 रूपतया प्रस्फुरतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एवाह

तदेव शून्यरूपत्वं
 संविदः परिगीयते ।

'शून्यरूपत्वम्' इति शून्यप्रमातृत्वमि-
 त्यर्थः । शून्यत्वं चास्य सर्वस्य संवेद्यस्य संक्ष-

१ क० यु० स्वातद्यात्मनि अपूर्णत्वाथवेति पाठः ।

२ क० यु० स्वात्मनः इति पाठः ।

३ क० यु० इत्याविमृश्य इति पाठः ।

यात् न तु संविदोऽपि, तथात्वे हि निखिलमि-
दमनेलमूकप्रायं स्यात् । यदुक्तम्

‘अशून्यं शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते ।

अभावः स समुद्दिष्टो यत्र भावोः क्षयं गताः ॥’

(स्व० ४।२९१)

इति ।

‘सर्वालम्बनधर्मैश्च सर्वसत्त्वैरशेषतः ।

सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थतः ॥’

इति च ॥

एतच्च परमुपेयमितो बाह्यानामित्याह

नेति नेति विमर्शेन

योगिनां सा परा दशा ॥१०॥

सेयं

‘न भावो नापि चाभावो मध्यमाप्रतिपत्तिः ।’

इत्याद्युक्तयुक्त्या भावाभावविषयेण नेति नेति
परामर्शद्वयेन मध्यमपूर्वदावेशशालिनां ‘योगिनां

१ ख० यु० भावः क्षयं गतः इति पाठः ।

२ क० यु० विषयत्वेन इति पाठः । ३ क० यु० प्रतिपदावेशेति

पाठः ।

परा' शून्यातिशून्यरूपा' 'दशा' विश्रान्ति-
स्थानमित्यर्थः । यदाहुः

'शून्यतावस्थितः पश्चात्संवेदनविवर्जितः ।
निर्वाणः कृष्णवत्मेव निरूपाख्यो भवत्यसौ ॥'

इति ॥ १० ॥

स एव च शून्यप्रमाता बहिर्मुखीभवन्प्रा-
णप्रमातृतामासादयति, — इत्याह

स एव खात्मा मेयेऽस्मि-
न्भेदिते स्वीक्रियोन्मुखः ।

पतन्समुच्छ्ललत्वेन

प्राणस्पन्दोर्मिसंज्ञितः ॥ ११ ॥

स एव च 'खात्मा' शून्यप्रमाता
'.....अभिलाषो मलोऽत्र तु ।' (स्व० ४-१०४)

इत्याद्युक्तेरपूर्णमन्यतात्मकाणवमलयोगात्सा-
काङ्क्षातया पुनस्तत्स्वीकरणोन्मुखः सन् स्वस्मात्

१ क० यु० रूपदशा इति पाठः । २ ख० यु० सर्वेन्धनेति पाठः ।

‘भेदिते’ पृथकृतेऽस्मिन् नीलसुखादिरूपे
 ‘मेये समुच्छलत्वेन पतन्’ बहिर्मुखीभवन्
 प्राणादिशब्दव्यपदेश्यो भवेदित्यर्थः । किंचिच्च-
 लनात्मनः स्वविमर्शरूपस्य स्पन्दनस्यैवायमाद्यः
 प्रसरः, — इत्युपचारात्तच्छब्दव्यपदेश्यो न तु स
 एवायं तस्य शून्यप्रमात्रुलासादप्यूर्ध्वं भावात् ।
 एवमूर्मिशब्दादादावुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

यदभिप्रायेणैव भट्टश्रीकल्टादयोऽप्येवमूर्चुः,-
 इत्याह

तेनाहुः किल संवित्प्रा-
 कप्राणे परिणता तथा ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य
 वायुराश्रयतां गतः ॥ १२ ॥

यद्यपि शून्यतावभासनपुरःसरं संवित्प्राण-
 रूपतया परिस्फुरिता तथापि तद्वभासनेऽस्या
 न कश्चिद्द्रूपान्तरोपग्रहः,— इत्युक्तं ‘प्राकूसंवि-

त्याणे परिणता' इति । तैरप्येतन्निर्मूलमेव
नोक्तम्, — इत्यागमोऽपि संवादितः ‘अन्तःकर-
णेत्यादिना’ । अन्तःकरणानां ‘तत्त्वं’ सार-
भूता बुद्धिस्तस्य बुद्धिप्रमातुरित्यर्थः । तेन बुद्धि-
प्रमातुः पूर्वं प्राणोऽन्नासः, — इति सिद्धम् । अ-
न्यथा कथं स तस्याश्रयः स्यात् ॥ १२ ॥

एवमयमेव परस्याः संविदः प्रथमः परिस्प-
न्दः, — इति तदभेदवृत्त्यैव सर्वत्रास्य व्यवहारः, —
इत्याह

इयं सा प्राणनाशक्ति-
रान्तरोद्योगदोहदा ।
स्पन्दः स्फुरत्ता विश्रान्ति-
जीवो हृत्प्रतिभा मता ॥ १३ ॥

‘आन्तर’ आद्यो योऽसौ ‘उद्योग’ उद्य-

१ क० पु० सारभूतं तस्य बुद्धिप्रमातुरित्यर्थः ।

२ ख० पु० जीवे इति पाठः ।

न्तृतात्मा परिस्पन्दस्तत्र 'दोहदो'ऽभिलाषो
यस्याः सा तदेकनिष्ठेत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवमुल्लसिताया अस्याः किं प्रयोजनम् ?
इत्याशङ्क्याह

सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यै
रूपैः पञ्चभिरात्मसात् ।
देहं यत्कुरुते संवि-
त्पूर्णस्तेनैष भासते ॥ १४ ॥

सेयं सामान्यपरिस्पन्दात्मा प्राणवृत्तिः प-
ञ्चभिः प्राणापानाद्यै रूपैर्यत्तदन्तर्बहिष्करणा-
याक्रान्तं पाञ्चभौतिकं 'देहमात्मसाकुरुते'
व्याप्यावतिष्ठते तेनैष देहो घटादिवत्संवेद्यत्वे-
ऽपि संवित्पूर्णो भासते संवेच्छतया प्रथत इ-
त्यर्थः । अत एव मूढानामयं भ्रमो यच्चैतन्य-
विशिष्टात्कायादन्यः कश्चिन्नास्ति इति । यदु-
क्तम्

१ क० पु० अबभासतेऽस्तवेद्यतयेति पाठः ।

‘चैतन्यखचितात्कायानात्मान्योऽस्तीति मन्वते ।’
इति ॥ १४ ॥

तदाह

प्राणनावृत्तितादात्म्य-
संवित्खचितदेहजाम् ।
चेष्टां पश्यन्त्यतो मुग्धां
नास्त्यन्यदिति मन्वते ॥ १५ ॥

‘मुग्धां’ इति देहात्मनोर्विवेकमजानानाः ।
अयमेषां भावः—भूतान्येव हि मृदाववस्थाया-
मचेतनान्यपि सुराकारतया परिणता गुडपिष्ठा-
दय इव मदशक्तिं, शरीराकारपरिणतानि चै-
तन्यं प्रतिपद्यन्ते, कालान्तरे च परिणामविशे-
षभाक्त्वाच्च तच्छृन्यतामुपगच्छन्ति, तावन्तं च
कालं चैतन्यानपायात्स्मृत्यनुसन्धानादिव्यवहा-
रनिपुणतया चेष्टन्ते, — इति किमन्येन तदति-
रिकेनात्मनेति ॥ १५ ॥

१ क० पु० मूढा इति पाठः । २ क० पु० मूढा इति पाठः ।

एतदधिशयाना एव 'चार्वाका' इत्युच्य-
न्ते, — इत्याह

तामेव बालमूर्खस्त्री-
प्रायवेदितृसंश्रिताम् ।

मतिं प्रमाणीकुर्वन्त-
श्राव्याकास्तत्त्वदर्शिनः ॥१६॥

तामेव मतिमिति, 'चैतन्यविशिष्टः कायः
पुरुषः' इत्याद्युक्त्या चैतन्यखचितो देह एवा-
त्मा न पुनस्तदतिरिक्तः कश्चित्, — इत्येवं-
रूपाम् । बालादिसंश्रयेणास्या महाजनानुपसे-
व्यत्वं दर्शितम् । प्रमाणीकुर्वन्त इति, देहादू-
र्ध्वमपि यदि कश्चित्तदतिरिक्त आत्मा संभवेत्त-
तस्य पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरमधितिष्ठित
एतच्छरीरशैशवादिदशानुभूतार्थस्मरणवत् पूर्व-
पूर्वशरीरानुभूतार्थस्मरणमपि भवेत् । न हि
तस्य शरीरभेदेऽपि नित्यत्वात्स्मरणविशेषे का-
रणं किंचिदुत्पश्यामो येनेह जन्मन्येवानुभूतं

स्मरति नान्यजन्मानुभूतम्, — इति तस्मादू-
र्ध्वमन्यः कश्चिन्नात्मास्तीत्येव युक्तम् । यच्छु-
तिरपि

‘विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-
विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति’ (बृ० आ० उ० ४-९-१३)

इति । अतश्च परलोकादिचिन्तामपास्य याव-
जीवं सुखमेवासितव्यम्, — इत्येषां तत्त्वमि-
त्युक्तं ‘तत्त्वदर्शिन’ इति । यदाहुः

‘यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुतः ॥’

इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं तत्त्वमनुशीलयतामेषां किं स्यात् ?
इत्याशङ्क्याह

तेषां तथा भावना च-
द्वाद्व्यमेति निरन्तरम् ।

तद्देहभङ्गे सुप्ताः स्यु-
रातादृग्वासनाक्षयात् ॥ १७ ॥

‘सुस्ता’ इत्यपवेद्यप्रलयाकलप्राया इत्यर्थः १७
तद्वासनाक्षये त्वेषां किं भवेत्? इत्याश-
ङ्क्याह

तद्वासनाक्षये त्वेषा-
मक्षीणं वासनान्तरम् ।
बुद्धं कुतश्चित्संसूते
विचित्रां फलसम्पदम् ॥१८॥

नन्वेषां सांख्यादिभिरपि साम्यं यत्तेषाम-
प्येवं प्रायैव मुक्तिः, पुनरपि तत्तद्वासनानुसारं
विचित्रफलोपभोगस्योदयात् । यद्वक्ष्यति.

‘सांख्यवेदादिसंसिद्धाच्छ्रीकण्ठस्तदहर्मुखे ।

मृजत्येव पुनस्तेन न सम्यद्भुक्तिरीदृशी ॥’

(तं० ६-१९३)

इति । तत्सर्वत्रास्यैव कथमवरतया निर्देशः ।
यदाहुः ‘चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिक्षेपव्या एव

१ क० यु० पुनस्तस्माक्त इति पाठः ।

कः भुद्रत्कस्य तदीयस्येह गणनावसर' इति ।
तत्किमेतत् ? इत्याशङ्कयाह

अंदाद्व्यशङ्कनात्प्राच्य-
वासनातादवस्थ्यतः ।
अन्यकर्तव्यशैथिल्या-
त्संभाव्यानुशयत्वतः ॥१९॥

अतद्वृद्धान्यजनता-
कर्तव्यपरिलोपनात् ।
नास्तिक्यवासनामाहुः
पापात्पापीयसीमिमाम् ॥२०॥

यद्वप्यस्मदपेक्षया दर्शनान्तराणां तुल्यमेव
पापत्वं तथापि नास्तिक्यवासनायास्ततोऽप्यति-
शयेन पापत्वं, यतः 'प्राच्या' अनिषेध्यत्वात्पू-

१ पं० क० पु० आदाद्वैति पाठः । २ ख० पु० अतद्वृद्धैति पाठः ।
३ क० पु० प्राहुरिति पाठः । ४ क० पु० यद्यपीति पाठः ।

र्वभाविनी येयमास्तिक्यवासना तस्यास्तादव-
स्थ्यं; नहि नास्तिक्यवासनाया दाढ्येन प्ररोहोऽ-
स्ति येनैतदुपरमो भवेन्निर्मूलत्वेनादाढ्यस्या-
त्राशङ्क्यमानत्वात् । यथा परं ब्रह्म मूलत्वेनाव-
लम्ब्य प्रपञ्चो मिथ्या, — इत्याद्युच्यमानं दा-
ढ्येन प्ररोहमियान्नैवमेतत्; आत्मनो हि ना-
स्तित्वे किमन्यदवशिष्यते यन्नामाजडं मूलभू-
तमधिकृत्य सर्वमिदं सुव्यवस्थितं स्यात्; जडा-
नामेव च परिणामो भवेदिति न चेतनत्वेना-
सौ युज्यते, — इत्यन्यैर्बहूकमिति तत एवाव-
धार्यम् । अत एवास्तिक्यवासनायास्तादवस्थेन
‘अन्येषां’ दर्शनान्तरस्थानाम् ‘अग्निहोत्रं जुहु-
यात्, न हिंस्यात्सर्वभूतानि’ इत्याद्यात्मना
विधिनिषेधरूपेण ‘कर्तव्येन’ शौथिल्यमस्या
जायते । यदात्मनोऽस्तित्वे यदि कैश्चित्पारलौ-
किकं किंचिदनुष्ठीयते तद्यावहूरे आस्ताम्;
आत्मनः पुनर्नास्तित्वेऽप्यन्यैः कुशलप्रवृत्तिरकु-

शलविरर्तिश्च क्रियते, — इत्यत्र निमित्तं किंचि-
त्संभवेत्, अन्यथा सर्व एव किमेवं^१ कुर्यात् । अ-
स्माकं च किंचिदपि कर्तव्यं नास्ति, — इत्य-
स्थान एवास्माभिर्ब्रान्तं, किमिदं व्यामूढैरि-
वासितम्, — इत्येवमात्मा पश्चात्तापोऽप्यत्र सं-
भावनीयस्तस्मिन्नुत्पन्ने सति सुखमेव न्यायो-
पन्यासकदर्थनां परिहृत्य

‘सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ।
यदि नास्ति ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिको इतः ॥’

इत्यादिना मित्रसंमतेनाप्युपदेशेन तस्या-
मास्तिक्यवासनायां रूढयाँन्यथा दर्शनान्तर-
स्थया जनतयावश्यमेवास्याः परिलोपः कार्यः,—
इति ॥ २० ॥

तदेवमत्र प्रसक्तानुप्रसक्तिकया परदर्शन-
कथा मा प्रसाङ्गीत्, — इति प्रकृतमेवानुसरति

१ क० पु० निवृत्तिश्चेति पाठः । २ क० पु० किमिदमिति पाठः ।

३ क० पु० रूढायामन्ययेति पाठः ।

अलमप्रस्तुतेनाथ
प्रकृतं प्रविविच्यते ।

तदेवाह

यावान्समस्त एवाय-
मध्वा प्राणे प्रतिष्ठितः॥२१॥
द्विधा च सोऽध्वा क्रियया
मूर्त्या च प्रविभज्यते ।

द्विधेति देशकालभेदेन । तत्र क्रियया का-
लाध्वा प्रविभज्यते मूर्त्या च देशाध्वा ।

यदुक्तम्

‘मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ ।
क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रमपीभरः ॥’

(ई० प्र० २।१।९)

इति ॥ २१ ॥

ननु

‘अध्वा समस्त एवायं चिन्मात्रे संप्रतिष्ठितः ।
यत्तत्र नहि विश्रान्तं तत्रभःकुसुमायते ॥’ (तं० ८।३)

इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्यास्य संविदि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तं न जडात्मनि प्राणे, — इत्याशङ्क्याह

प्राण एव शिखा श्रीम-
द्विशिरस्युदिता हि सा ॥२२
बद्धा यागादिकाले तुं
निष्कलत्वाच्छिवात्मिका ।

‘शिखा परिमिता शक्तिमैरवस्य तु कथ्यते ।
क्रियाशक्तिरिति ख्याता..... ॥’

इति ॥ २२ ॥

ननु को नामास्या बन्धो येन यागादौ नि-
ष्कलत्वाच्छिवात्मिकेयं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह
यतोऽहोरात्रमध्येऽस्या-
श्रुतुर्विंशतिधा गतिः ॥ २३ ॥
प्राणविक्षेपरन्धारव्य-
शतौश्चित्रफलप्रदा ।

यत्प्रष्टिघटिकांसंख्याकस्य बाह्यस्याहोरात्रस्य
 मध्येऽस्याः प्राणरूपायाः पारमेश्वर्याः किया-
 शक्तेः प्राणचाराणां रन्ध्राख्यैद्वारसंख्याकैर्नव-
 भिः शैतैरुपलक्षिता, अत एव चतुर्विंशतिभिः
 संक्रान्तिलक्षणैः प्रकारैरैहिकामुत्रिकभेदाच्चित्र-
 फलप्रदा गतिरूर्ध्वाधरवाहलक्षणश्चारो भवे-
 दित्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः—इह खलु सर्वप्रा-
 णिनां

‘मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् ।

तथा प्रवर्तते प्राणस्त्वयन्नादेव सर्वदा ॥’ (स्व० ७।९७)

इत्याद्युत्तया स्वरसत एव मध्यमः प्राणो वह-
 ति, — इति बाह्येनाहोरात्रेण

‘षट् शतानि वरारोहे सहस्राण्येकविंशतिः ।

अहोरात्रेण बाह्येन अध्यात्मं तु सुराधिष्ठे ॥’ (स्व० ७।९३)

इत्याद्युत्तयान्तः सषट् शता सहस्रैकविंशतिः
 प्राणचाराणां भवेत् । तत्र प्रतिघटिकं

‘शतानि त्रीण्यहोरात्राः षष्ठिरेव तथाधिकाः ।

वर्षमेतत्समाख्यातं बाह्ये वै घटिका च सा ॥’ (स्व० ७।९१)

१ क० पु० घटिकाख्यस्येति पाठः । २ ख० पु० नवभिलैक्षेति पाठः ।

इत्याद्युक्त्या प्राणचाराणां सषष्ठिद्विशति,—इति
सार्धेन घटिकाद्वयेन नवशतानि भवन्ति, स
एव च संक्रान्तीनां प्रत्येकमुदयः । यदुक्तम्

‘चतुर्विंशतिसंक्रान्त्यः समधीतोः स्वभावतः ।

शतानि नव वै हंस एकामेकां वहेत्सदा ॥’

(स्व० ७।१६८)

इति । सार्धं च घटिकाद्वयं चतुर्विंशतिधा
युणितं षष्ठिर्घटिका भवन्ति, — इत्यहोरात्रमध्ये
तत्संख्याकानामुदयः । यदुक्तम्

‘बाह्य चैव त्वहोरात्रे अध्यात्मं तु वरानने ।

चतुर्विंशतिसंक्रान्तीः प्राणहंसस्तु संक्रमेत् ॥

अहनि द्वादश प्रोक्ता रात्रौ वै द्वादश स्मृताः ।’

(स्व० ७।१६९)

इति । यद्यपीयन्तः प्राणचारा अहोरात्रमध्ये
भवन्ति, — इत्येतावदत्र वक्तव्यं, तथापि तथा-
त्वे तेषां गणनामात्रं प्रदर्शितं भवेत् न तु तत्त-
द्विचित्रफलोदयनिमित्तत्वमपीत्येवमुक्तम् ॥२३॥

नन्वेवंविधः शिखाया वन्धः, — इति वक्तुं
 प्रस्तुते किमिदमप्रस्तुतमभिधीयते यत्प्राणचा-
 राणामियती गतिरिति । नैतत्, अयमेव हि
 शिखावन्धो यत्प्राणशक्तेः प्रतिचारमादिमध्या-
 न्तेष्ववधानेन पुनः पुनः परामर्शनं नाम । यद-
 भिप्रायेणैव

‘षट् शतानि दिवा रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।

जपो देव्याः समुद्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडः ॥’

(वि० मै० १९६)

इत्याद्यन्यत्रोक्तं, तदाह

क्षपा शशी तथापानो
 नाद एकत्र तिष्ठति ॥२४॥

जीवादित्यो न चोद्गच्छे-
 तु व्यर्धं सान्ध्यमीदशम् ।

ऊर्ध्ववक्त्रो रविश्वन्द्रोऽ-
 धोमुखो वहिरन्तरे ॥ २५ ॥

माध्याह्निकी मोक्षदा स्या-
दृव्योममध्यस्थितो रविः ।

अनस्तमितसारो हि
जन्तुचक्रप्रबोधकः ॥ २६ ॥

बिन्दुः प्राणो ह्यहश्चैव
रविरेकत्र तिष्ठति ।

महासन्ध्या तृतीया तु
सुप्रशान्तात्मिका स्थिता ॥ २७

यदात्रैकत्र वामपाश्र्वे द्वादशान्ताछृदन्तं
चरन्क्षपाशशी तिष्ठति हृदये निवृत्तगतिर्भवति
प्राणादित्यश्च ततो नोद्दृच्छति तदेवशमपानी-
यमन्त्यं तुव्यर्धं सान्ध्यं वक्ष्यमाणनीत्योद्दृच्छत्प्रा-
णाकार्यं तुव्यर्धं संमीलनया सचतुर्भागाङ्गुलद्वय-
प्रमाणप्राणचाररूपा प्राभातिकी सन्ध्या भवे-
दित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

१ क० पु० हृदयान्तमिति पाठः । २ क० पु० कांत् तुव्यर्धमिति
पाठः ।

‘ स चन्द्रो विद्यमानोऽपि अपानो हृदि मध्यतः ।
 यदा तृत्सन्नतां यानि जीवादित्यो न चोद्रमेत् ॥
 प्राभातिकीति विज्ञेया आत्मतन्त्रप्रबोधिनी ।
 क्षपा शशी तथापानो नाद एकत्र तिष्ठति ॥
 तुट्यर्थं ज्ञानमहसा सन्ध्या वै समुदाहृता ।’

इति । तदनन्तरं च यदा प्राणात्मा रविरु-
 ध्वमुखत्वेन चरंस्ताल्वाद्यात्मन्यन्तरे स्थितश्च-
 न्द्रश्चापानात्माधोमुखत्वेन, — इति तयोः प्रमा-
 णप्रमेयात्मनोः संघट्टात्प्रमातृरूपो वहिरुदिया-
 त्तदेयं माध्याहिकी सन्ध्या मोक्षदा स्यात्;
 यतो मध्यनाडीसंबन्धिनो ‘व्योम्नः’ सुषिरस्य
 ‘मध्ये’ तालुस्थाने स्थितो वहिर्मुखत्वेन प्रमा-
 णत्वेऽपि प्रमातृरूपस्यानपायादनस्तमितसारो
 रविर्जन्तुचक्रस्य प्रकर्षेण ‘बोधकः’ प्रमाण-
 प्रमेयमयत्वेऽपि प्रमातृरूपतयावभासक इत्यर्थः।
 यदुक्तं तत्र

‘ उर्ज्ज्वलकः स्थितो भानुश्चन्द्रश्चाधोमुखः स्थितः ।’

इत्युपक्रम्य

‘ तदन्तराले उदितस्ताल्वाकाशान्तगोचरे ।
 प्रमाणरहितो भाव्यः सुशान्तः शान्तबोधनात् ॥
 व्योमवद्व्योमवद्विस्तु तुव्यर्थं कालकल्पनात् ।
 माध्याद्विकी तु विज्ञेया संध्या मोक्षप्रदायिका ॥
 व्योममध्यस्थितः सूर्यः परादिसेति कथ्यते ।
 अनस्तमितसारो हि जन्तुचक्रप्रबोधकः ॥ १

इति । तदनन्तरं च विन्द्राद्यात्मना रविर्यदैकत्र
 द्वादशान्ते ‘ तिष्ठति ’ निवृत्तगतिर्भवति, अर्था-
 चापानचन्द्रश्च नोद्द्वच्छति तदा निःशेषविश्वो-
 पशमात्स्वप्रशान्तात्मिका, अत एवेयं महती
 सन्ध्या तृतीया ‘ स्थिता ’ स्वरसोदितत्वेन
 वर्तमानेत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

‘ विन्दुः प्राणोऽप्यहश्चैव रविरेकत्र तिष्ठति ।
 सुपशान्तं तु संतिष्ठेन्मनोव्यावृत्तिवर्जितः ॥
 कृत्वा प्रशान्तभूमौ च स्वरूपं सन्धिदेशतः ।
 महासन्ध्या तु विज्ञेया तृतीया परिकीर्तिं ॥

इति ॥ २७ ॥

एतच्चोपसंहारद्वारेण प्रकृते योजयति

१ क० पु० श्वारेति पाठः ।

एवं बद्धा शिखा यत्र
तत्तत्कलनियोजिका ।

एवमुक्तेन प्रकारेण क्रमेण यत्र यागादौ
प्राणशत्त्यात्मिका शिखा बद्धा मार्गान्तरस्थि-
लीकारेण मध्यधामन्येव निश्चलत्वमापादिता
तत्र तस्य तस्य मन्त्रसंनिधानादेः फलस्य नियो-
जिका भवेदित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

‘तया निवद्या देहे संनिधानं गुणेश्वराः ।

विदध्युः साधकेन्द्राणां देवि नास्यत्र संशयः ॥’

इति ॥

एवं प्राणः पारमेश्वरी शक्तिरिति तत्र यद-
ध्वनः प्रतिष्ठानमुक्तं तत्संविद्येव पर्यवस्थेत्—
इत्याह

अतः संविदि सर्वोऽय-
मध्वा विश्रम्य तिष्ठति ॥ २८ ॥

नन्वमूर्तयां निष्क्रियायां च संविदि मूर्तः
 क्रमिकश्चाध्वा कथमास्ते ? इत्याशङ्क्याह
 अमूर्तयाः सर्वगत्वा-
 निष्क्रियायाश्च संविदः ।
 मूर्तिक्रियाभासनं य-
 त्स एवाध्वा महेशितुः ॥२९॥

एवमेवंविधायाः संविदो यन्नाम मूर्तिक्रिया-
 त्मनावभासनं स एव भुवनादिरूपो मन्त्रादि-
 रूपो वाध्वा न त्वंतिरिक्तः कश्चिदाधेयो येनैव-
 माशङ्का स्यात् ॥ २९ ॥

नन्वत्राध्वशब्दस्य प्रवृत्तौ किं निमित्तम् ?
 इत्याशङ्क्याह
 अध्वा क्रमेण यातव्ये
 पदे संप्राप्तिकारणम् ।

१ क० पु० तदतिरिक्त इति पाठः ।

दैतिनां भोग्यभावात्
प्रबुद्धानां यतोऽयते ॥ ३० ॥

‘यातव्ये पदे’ इति शिवतत्त्वात्मनि ।
भेददशायां हि तत्तत्त्वोल्लङ्घनकमेण षट्टिंशं
शिवतत्त्वं प्राप्यत्वेनोक्तम् । भोग्यभावादित्यद-
नीयत्वात्; अधिगतसंवित्तत्वा हि सर्वं स्वात्म-
सार्कुवन्तीति भावः । तेनाध्वैवाध्वा, अद्यत
इत्याध्वा चेति ॥ ३० ॥

ननु सर्वशब्दानां समयमात्रादेवार्थप्रति-
पादनं सिद्धेत्,—इति किमत्रानु[न्वर्थ]स्मरणेन
नाहि सर्वत्रैवैतत्संभवेत्? इत्याशङ्क्याह

इह सर्वत्र शब्दाना-
मन्वर्थं चर्चयेयतः ।

यद्यप्यर्थाभिधाने शब्दानां त्रयी गतिर्यौ-
गिकी रूढा योगरूढा च । तत्रापि यौगिक्या
एव प्राधान्यं सनिमित्तं तत्र तस्याः प्रवृत्तेः,

१ क० यु० सनिमित्तत्वमिति पाठः ।

अत एवान्यद्वयमत्रैव यथाकथंचिदन्तर्भावनीयं
येन सर्वत्रैवान्वर्थचर्चा पारं यायात् ॥

तदाह

उक्तं श्रीमन्निशाचारे
संज्ञात्र त्रिविधा मता ॥ ३१ ॥
नैमित्तिकी प्रसिद्धा चं
तथान्या पारिभाषिकी ॥
पूर्वत्वे वा प्रधानं स्या-
त्तत्रान्तर्भावयेत्ततः ॥ ३२ ॥
अतोऽध्वशब्दस्योक्तेयं
निरुक्तिनोऽदितापि चेत् ।
क्वचित्स्वबुद्ध्या साप्यूह्या
कियल्लेख्यं हि पुस्तके ॥ ३३ ॥
प्रसिद्धेति, सनिमित्तत्वेऽपि क्वचिदेव रूढेः ।
यदुक्तं तत्र

१ ख० पु० चेत्तथेति पाठः । २ ख० पु० पुस्तकमिति पाठः ।

‘ संज्ञा हि त्रिविधा ज्ञेया शिवशास्त्रेषु सर्वदा ।
पारिभाषिकनैमित्ती सिद्धा चासौ प्रसिद्धिभाक् ॥
इह नैमित्तिकी संज्ञा निमित्तातु समागता । ’

इति । एवमिह सर्वसंज्ञानां निमित्तताप्यवश्यं
वाच्येत्यत्रैवमुक्तमित्याह ‘ अत ’ इति । ननु
यद्येवं तत्सर्वत्रैव कस्मादेवं नोक्तमित्याशङ्क्याह
नोदितेत्यादि । कियदिति, नद्यत्र शब्द-
व्युत्पादनं प्रस्तुतमिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु परस्याः संविदो मूर्तिक्रियाभासनम-
ध्वेत्युक्तं तत्र क्रियावभासने कतरोऽध्वा मूर्त्यव-
भासने च कतरं ? इत्याशङ्क्याह

तत्र क्रियाभासनं य-
त्सोऽध्वा कालाहृ उच्यते ।

वर्णमन्त्रपदाभिरूप-
मत्रास्तेऽव्यत्रयं स्फुटम् ॥ ३४ ॥

यस्तु मूर्त्यवभासांशः
स देशाध्वा निगद्यते ।

कलातत्त्वपुराभिरूप्य-
मन्तर्भूतमिह त्रयम् ॥ ३५ ॥

ननु यदि नाम मूर्तिक्रिययोर्वैचित्र्यावभा-
सादेशकालभेदेनाध्वनो द्वैविध्यमुच्यते तदास्तां,
तत्रापि प्रत्येकं त्रैविध्ये किं निमित्तम् ? इत्या-
शङ्काध्याह

त्रिकद्वयेऽत्र प्रत्येकं

स्थूलं सूक्ष्मं परं वपुः ।

यतोऽस्ति तेन सर्वोऽय-

मध्वा षड्गुण उच्यते ॥ ३६ ॥

तेनेति, स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन पदवर्णमन्त्रात्म-
तया भुवनतत्त्वकलात्मतया च प्रत्येकं त्रैवि-
ध्येन हेतुनेत्यर्थः । यदुक्तम्

‘पदानि मन्त्रारब्धानि मन्त्रा वर्णेकविग्रहाः ।

वर्णाः स्वनिष्ठा इत्येषां स्थूलसूक्ष्मपरात्मता ॥ ३६ ॥

इति । तथा

‘ भुवनव्यापिता तत्त्वेष्वनन्तादिशिवान्तके । ’

(स्व० ४१९६)

इति । तथा

कलान्तर्भाविनस्ते वै निवृत्त्याद्यास्तु ताः कलाः ॥

(स्व० ४१९७)

इति ॥ ३६ ॥

तत्र प्रस्तुतं कालाध्वानं तावदवतारयति

षट्क्ष्वादध्वनः प्राच्यं

यदेतत्रितयं पुनः ।

एष एव स कालाध्वा

प्राणे स्पष्टं प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥

प्राच्यमिति पूर्वोद्दिष्टं पदमन्त्रवर्णाख्यम् ।

‘ प्राण ’ इत्युपलक्षणं, तेनापानादावप्येवमेव ॥

॥ ३७ ॥

नन्वेवं क्रमाक्रमात्मा कालं उक्तः स एव किं
तत्त्वानामन्तः परिगणितो न वा ? इत्याशङ्क्याह

तत्त्वमध्यस्थितात्काला-
दन्योऽयं काल उच्यते ।

अन्यस्तद्वैलक्षण्यात् ॥
तदेवाह

एष कालो हि देवस्य
विश्वाभासनकारिणी ॥ ३८ ॥
क्रियाशक्तिः समस्तानां
तत्त्वानां च परं वपुः ।

‘परं वपुः’ इत्युत्पत्तिस्थानम्, अत एव
‘विश्वावभासनकारिणी’ इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

ननु परस्याः संविंदो विश्वावभासकारित्वं
नाम बहिरुन्मेष उच्यते तदेवमस्येश्वररूप-
त्वमुक्तं स्यादित्याह

एतदीश्वरतत्त्वं त-
च्छिवस्य वपुरुच्यते ॥ ३९ ॥

१ क० यु० विश्वाभासकारिणीति पाठः । २ क० यु०भासनकारित्वं
बहिरिति पाठः ।

उद्दिक्ताभोगकार्यात्म-
विश्वैकात्म्यमिदं यतः ।

‘तत्’ तस्माद्विरुन्मेषलक्षणाद्विश्वावभास-
कारित्वाद्वेतोरेतदीश्वरतत्त्वमुच्यते, कालात्मनः
क्रियाशक्तेरैतद्विश्वकलनात्मकत्वं वहिर्मुखं
रूपमित्यर्थः । ननु मायादीनामप्येवं रूपं संभा-
व्यते, इत्येतदेव कथमुक्तमित्याशङ्क्याह ‘शिवस्य
वपुः’ इति । वहिरौन्मुख्येऽपि स्वात्मन्येव
विश्रान्तं, यत इदं वहिर्मुखत्वस्य धाराधिरूढ-
त्वादुद्दिक्ताभोगम्, अत एव कार्यात्म
यद्विश्वं तस्य ‘इदमहम्’ इति प्रतीतेः ‘एकात्म्यं’
स्वात्मसात्कार इत्यर्थः । अत एव भेदाभेद-
दशेयमिति सर्वेरुद्धोष्यते ॥ ३९ ॥

नन्वेवमनेनैव विश्वकलनात्कालतत्त्वस्य पृथ-
क्षपरिगणनं न प्राप्तमिति,

‘एवं कालः प्रसर्तव्यस्तच्च तत्त्वमनिन्दितम् ।’

इत्यादिश्रुतिविरोध आपतेदिति किमेतत्^१
इत्याशङ्क्याह

एतदीश्वररूपत्वं
परमात्मनि यत्किल ॥४०॥

तत्प्रमातरि मायीये
कालतत्त्वं निगद्यते ।

ननु मायाप्रमातरि किमेवं कालतत्त्वमेवोत्त
तत्त्वान्तराण्यपि,—इत्याशङ्क्याह

शिवादिशुद्धविद्यान्तं
यच्छ्वस्य स्वकं वपुः ॥४१॥

तदेव पुंसो मायादि-
रागान्तं कञ्चुकीभवेत् ।

शिवादीत्यनेन शिवशब्देनानाश्रितभट्टारक
उक्तः । स्वकं वपुरित्यानन्दादिशक्तिरूपत्वात् ।

^१ क० यु० श्रुतेति पाठः ।

‘पुंस’ इति शिवस्यैव स्वस्वातद्याद्गृहीतपशुभावस्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एतदेव विभजते

अनाश्रितं यतो माया
कलाविद्ये सदाशिवः ॥ ४२ ॥
ईश्वरः कालनियती
सद्विद्या राग उच्यते ।

यदुक्तं

‘शक्त्यादिस्तत्त्ववर्गस्तु कञ्चुकत्वेन वै पशोः ।
शक्तिर्माया कला विद्या कालो नियतिरेव च ॥
सदाशिवेश्वरौ विद्या रागस्तु वरवर्णिनि ।’

इति ॥ ४२ ॥

न केवलमेषामेवंरूपत्वमेव यावत्प्रमातृत्वमपि,—इत्याह

अनाश्रितः शून्यमाता
बुद्धिमाता सदाशिवः ॥ ४३ ॥

ईश्वरः प्राणमाता च

विद्या देहप्रमातृता ।

नन्वेषां शून्यादिप्रमातृत्वे किं निमित्तम् ?

इत्याशङ्क्याह

अनाश्रयो हि शून्यत्वं

ज्ञानमेव हि बुद्धिता ॥४४॥

विश्वात्मता च प्राणत्वं

देहे वेदैकतानता ।

शून्यमिति, विश्वोच्छेदात् । ज्ञानमिति, सदा-
शिवस्य ज्ञानशक्तिप्राधान्यात् । 'विश्वात्मता' इति
बहिरुन्मेषरूपत्वात् । वेदैकतानतेति, तत्रैवाभि-
ष्वङ्गात् ॥ ४४ ॥

एवं प्राणे विश्वात्मत्वमस्ति,—इति तदेवात्र
संप्रत्यभिधीयते,—इत्याह

१ क० पु० त्वमकत्वं प्राणत्वं देहवेदेति पाठः । २ क० पु०
विश्वात्मकत्वमिति पाठः ।

तेन प्राणपथे विश्वा-
कलनेयं विराजते ॥४५॥

येन रूपेण तद्वच्मः
सद्विस्तदवधीयताम् ।

येन रूपेणेति, कालात्मना ॥ ४५ ॥

ननु प्राणस्य सर्वशरीरव्यापकत्वेनावश्यमव-
स्थानमस्ति, अन्यथा हि कानिचिदङ्गानि
स्तम्भादिवस्तवधान्येव भवेयुः, तदस्य श्रीस्व-
च्छन्दशास्त्रादौ हृदयादारभ्यैव चारः कस्मा-
दुक्त ? इत्याशङ्क्याह

द्वादशान्तावधावस्मि-
न्देहे यद्यपि सर्वतः ॥ ४६ ॥

ओतप्रोतात्मकः प्राण-
स्तथापीत्यं न सुस्फुटः ।

इत्थमिति, ओतप्रोतत्वेन । न सुस्फुट इति,
सर्वत्रैव देहे; कचिद्धि शरीरे सुस्फुटत्वेन प्राणोऽ-
वभासते कचिच्चास्फुटत्वेनेति ॥ ४६ ॥

अत एवाह

यत्रो जीवनमात्रात्मा
तत्परश्च द्विधा मतः ॥४७॥
संवेदश्चाप्यसंवेदो
द्विधेत्थं भिद्यते पुनः ।
स्फुटास्फुटत्वाद्वैविध्यं
प्रत्येकं परिभावयेत् ॥४८॥

‘यत्र’ इति प्राणीयः स्पन्दः । जीवनमात्रा-
त्मेति, स्वारसिको येनावयवानां स्तब्धतैव न
स्यात् । तत्पर इच्छापूर्वकः । प्रत्येकमिति,
चतुर्णा द्वैविध्येऽष्टधा प्राणीयो यत्र इति
सिद्धम् ॥ ४८ ॥

तत्र स्वारसिकः प्राणीयो यतः कन्दात्प्र-
भृत्येव संवेद्यते किंत्वस्फुटत्वेन,—इत्याह

संवेद्यजीवनाभिरूप्य-

प्रयत्नस्पन्दसुन्दरः ।

प्राणः कन्दात्प्रभृत्येव

तथाप्यत्र न सुस्फुटः ॥४९॥

यदभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छन्दशास्त्रे ततः
प्रभृति प्राणादेवस्थानमुक्तम्,— इत्याह

कन्दाधारात्प्रभृत्येव

व्यवस्थां तेन कथ्यते ।

स्वच्छन्दशास्त्रे नाडीनां

वायवाधारतया स्फुटम् ॥५०॥

तेनेति, प्राणस्य संवेद्यत्वेन हेतुनेत्यर्थः ।

यदुकं तत्र

१ क० पु० स्वच्छन्दादिशास्त्रे इति पाठः । २ ख० पु० व्यवस्था-
नेन इति पाठः ।

‘नाभ्यधो मेहूकन्दे च स्थिता वै नाभिमध्यतः ।

तस्माद्विनिर्गता नाड्यस्तिर्यगृव्वमधः प्रिये ॥’

(स्व० ७।८)

इति ॥ ५० ॥

ननु यद्येवं तत्तत्रैव

‘हृचके तु समाख्याताः साधकानां हितावहाः ।

प्राणो वै चरते तामु अहोरात्रविभागतः ॥

तथा ते कथयिष्यामि प्रविभज्य यथा स्फुटम् ।’

(स्व० ७।२१)

इत्यादिना हृदयात्प्रभृति वितत्य पुनः प्राण-

चारः कस्मादुक्त ? इत्याशङ्क्याह

तत्रापि तु प्रयत्नोऽसौ

न संवेद्यतया स्थितः ।

‘तत्र’कन्दाधारे ह्यसावपीच्छापूर्वकः प्रयत्नो

न स्फुटं संवेद्यते,—इति न तत्र वितत्य प्राण-

चार उक्तः । न हि स्वारसिकेन प्राणचारेणोक्तेन

किंचित्कलं, स्वेच्छया हि चारितः प्राणस्तत्तत्सि-

द्विनिमित्तं योगिनां स्यात् यदर्थमेवमुपदेशः ।
तच्च हृदयात्प्रभृत्येव भवेत्,—इति तत्रैवासौ
तथा निर्दिष्टः ॥

एतच्चास्माभिरप्येवमेवोच्यत,—इत्याह

वेदयत्तात् हृदया-
त्याणचारो विभज्यते ॥५१॥

वेदयत्तादिति, अर्थादिच्छापूर्वकस्य । ‘विभ-
ज्यत’ इति तु व्याद्यात्मना विभागेनोच्यत
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु व्यापकत्वात्सर्वत्राविशेषेऽपि प्राणनस्य
कचित्स्फुटं तदीयो यतः संवेद्यते, कचिच्चान्यथे-
त्यत्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्कायाह

प्रभोः शिवस्य या शक्ति-
र्वामा ज्येष्ठा च रौद्रिका ।

सतदन्यतमावात्म-
प्राणौ यत्विधायिनौ ॥५२॥

इह खलु परमेश्वरसंबन्धिन्या तासां वामादीनां मध्यादन्यतमया शक्तया सहभूतावात्मप्राणौ यत्त्विधायिनौ, प्रभुशक्तिरात्मा प्राणश्चेति त्रयः संमिलिताः प्राणस्पन्दं विदधतीत्यर्थः । यदुक्तं

‘तत्रात्मा प्रभुशक्तिश्च वायुर्वै नाडिभिश्चरन् ।’

(स्व० ७।७

इति ॥ ५२ ॥

एवमेषां समानेऽपि यत्त्विधायित्वे क्वचित्कस्यचिन्मुख्यत्वम्,—इत्याह

प्रभुशक्तिः क्वचिन्मुख्या
यथाद्वामरुदीरणे ।

आत्मशक्तिः क्वचित्कन्द-
संकोचस्पन्दने यथा ॥५३॥

प्राणशक्तिः क्वचित्प्राण-
चारे हार्दे यथा स्फुटम् ।

त्रयं हृयं वा मुख्यं स्या-
योगिनामवधानिनाम् ॥५४॥

‘अङ्गमरुदीरणे’ चक्षुःस्फुरणादौ । अत्र हि भाविशकुनाशकुनप्रकाशनाव्यर्थं प्रभुशक्तेरेव प्राधान्येन प्राणस्पन्दने कर्तृत्वम् । ‘कन्दस्य’ आनन्देन्द्रियस्य संकोचे विकासात्मनि स्पन्दने चात्मन एव प्राधान्यं, तत्र हि तदिच्छैव निबन्धनम् । हृदि च प्राधान्येन प्राणस्यैव स्वरसवाहित्वात्स्पन्दने कर्तृत्वम्, इतरहृयं पुनः सर्वत्रैव गुणभावेन स्थितमन्यथैवंभावाभावात् । एवमेषां स्वारसिकत्वेन गौणमुख्यभावमुक्ता प्रायत्तिकत्वेनाप्यभिधत्ते ‘त्रयम्’ इत्यादिना । योगिनो हि तत्तत्क्लेप्सवो यत्रैवावधानातिशयात्राणं योजयन्ति, तत्रैवात्मानं प्रभुशक्तिं तदन्यतमं वेति ॥ ५४ ॥

१ क० यु० विकासने चात्मन इति पाठः । २ क० यु० फलममीप्सव इति पाठः ।

न केवलमेषां गौणमुख्यभावो भवेयावद-
न्यथापि,—इत्याह

अवधानादृष्टांशा-
द्वलवत्त्वादथेरणात् ।

विपर्ययोऽपि प्राणात्म-
शक्तीनां मुख्यतां प्रति॥५५॥

अवधानाद्यथा योग्यपि स्वावधानेनैव चक्षुः
स्फारयेत्,—इत्यत्रात्मनः प्राधान्यम् । अहृष्टांशा-
द्यथा गवामपि जन्मान्तरीयसंस्कारवशात् स्वार-
सिक्ष्यैव प्राणशक्त्या नियतमङ्गं स्फुरेत् येनात्र
तस्या एव प्राधान्यम् । बलवत्त्वाद्यथा मल्ला-
दीनां श्रमाद्यभ्यासादायत्तीकृतया प्राणशक्त्यैव
तत्तत्त्वुत्यादिसिद्धिः । ईरणाद्यथा वाताभिभू-
तानां प्राणस्य बलवत्त्वेऽपि प्रभुशक्त्यैव तत्तद-
ङ्गपरिस्पन्दो भवेत्,—इति तस्या एव मुख्यत्वम् ।
एवमेषां यत्रैवोद्दिक्तत्वेनावस्थानं तत्रैव प्राणी-

१ ख० पु० विपर्ययेऽपि प्राणात्मा इति पाठः

यस्यापि यत्तस्य स्फुटतया संवेद्यत्वमन्यथा
पुनरतथात्वमिति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

ननु प्रभुशक्तिर्विद्यात्मप्राणाभ्यां सह प्राणीयं
यत्तं विद्धाति तदस्तु नस्यास्तु त्रैविध्यं किम-
र्थमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

वामा संसारिणामीशा

प्रभुशक्तिर्विद्यायिनी ।

ज्येष्ठा तु सुप्रबुद्धानां

बुंभुत्सूनां च रौद्रिका ॥ ५६ ॥

‘विद्यायिनी’ इत्यर्थात्प्राणीयं यत्तं विद-
धातीति ॥ ५६ ॥

अत्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

वामा संसारवमना

ज्येष्ठा शिवमयी यतः ।

१ ख० तु० दुसुक्षणां चेति पाठः ।

द्रावयित्री रुजां रौद्री रोद्धी चाखिलकर्मणाम् ॥५७॥

वामाद्या हि प्राभव्यः शक्तयः स्वष्टिसंहार-
स्थित्यात्मिकाः—इति तथैषां प्राणीयं यत्कं विद-
धति यथा संसारिणामधोधःपातो भवेत्, सुप्र-
बुद्धानां शिवीभावापत्तिर्बुभुत्सूनां च शिवीभा-
वौन्मुख्येन संसार एवावस्थानमिति । तदुक्तम्

‘अणुं स्वरूपदृश्वानं वामाधो विनिपातयेत् ।

रौद्री सांसारिकानन्दं कदाचिद्दितरेदपि ॥

ज्येष्ठा स्वातङ्गलेशं तु तनुते ज्ञानकर्मणोः ।’

इति ॥ ५७ ॥

नन्वेतत्स्वरसत एव सिद्धेदिति किमनेनैव-
मुपदिष्टेन ? इत्याशङ्क्याह

सृष्ट्यादितत्त्वमज्ञात्वा

न मुक्तो नापि मोचयेत् ।

नन्वत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च श्रीयोगचारे
मोक्षः सर्वप्रकाशनात् ॥५८॥

सर्वप्रकाशनादिति, सर्वस्य सृष्ट्यादेर्यथा-
तत्त्वं परिज्ञानादित्यर्थः । नहि तदातिरिक्तम-
न्यत्किंचित्संभवेदिति भावः ॥ ५८ ॥

अत एवाह

उत्पत्तिस्थितिसंहारान्
ये न जानन्ति योगिनः ।

न मुक्तास्ते तदज्ञान-
बन्धेनैकाधिवासिताः ॥५९॥

‘तदज्ञानं’ सृष्ट्यादितत्वासंवित्तिः ॥ ५९ ॥
ततश्च प्रकृते किम् ? इत्याशङ्क्याह

सृष्ट्यादयश्च ते सर्वे
कालाधीना नैं संशयः ।

स चं प्राणात्मकस्तस्मा-
दुच्चारः कथ्यते स्फुटः ॥ ६० ॥

१ ख० पु० सर्वप्राणेति कल्पते स्फुट इति च पाठः । २ ग० पु०
बन्धेनैवेति पाठः । ३ ग० पु० न्यवस्थिता इति पाठः ।

कालाधीना इति, सृष्टिः स्थितिः संहारश्चेति
क्रमात्मकत्वात् । 'उच्चार' इति प्राणचारः, तत्क-
थनेन हि सृष्ट्यादीनां यथातत्त्वं परिज्ञानं भवे-
दिति भावः ॥ ६० ॥

तदाह

हृदयात्प्राणचारश्च

नासिक्यद्वादशान्ततः ।

षट्टिंशद्द्वृण्डलो जन्तोः

सर्वस्य स्वाद्वृलक्रमात् ॥ ६१ ॥

नसते कुटिलं गच्छतीति नासिका शक्तिः,
तस्या इदं (अयं) 'नासिक्यः' शक्तो द्वाद-
शान्तः । तदुक्तम्

‘षट्टिंशद्द्वृण्डश्चारो हृत्पद्माद्याव शक्तिः ।’ (स्व० ४।२ ३।९
इति ॥ ६१ ॥

ननु यद्येवं तदतिक्षुद्रे मशकादिसंबन्धिन्य-
तिमहति वा हस्त्यादिसत्के देहे कथमेतत्संग-
च्छते ? इत्याशङ्क्याह

क्षोदिष्टे वा महिष्टे वा
देहे तादृश एव हि ।

‘तादृशः’ षट्टिंशद्वृल एव किंतु स्वाद्वृ-
लापेक्षया ॥

न च सर्वस्य जन्तोः प्राणचार एव समो
यावद्वीर्यादयोऽपि,—इत्याह

वीर्यमोजो बलं स्पन्दः

प्राणचारः संमं ततः ॥ ६२ ॥

अयमत्राशयः—संविद एव ह्यं स्फारो
यत्क्षोदिष्टो महिष्टो वा जन्तुवर्गः समुज्जृम्भते,
न च तस्याः कचित्कश्चिद्विशेषः । यदुक्तम्

‘यैव चिद्गनाभोगभूषणे भाति भास्वति ।

धराविवरकोशस्ये सैव चित्कीटकोदरे ॥’ (वासिष्ठे)

इति । तदाहिताश्र वीर्यादयः—इति तेषामपि
विशेषे न किंचिन्निमित्तमुत्पश्यामः । यत्पुनरेषां

१ क० यु० यावत्तद्वीर्यति पाठः । २ ग० यु० यतः समा इति पाठः ।

तारतम्यमभिलक्ष्यते तत्र कर्मवैचित्र्यमपरा-
ध्यति, यत्पुंसामप्यन्योन्यापेक्षया वीर्याद्यतिशा-
ययतीति ॥ ६२ ॥

एवं सपीठिकावन्धं प्राणस्य चारमानमभि-
धाय तदानन्तर्येणानुजोदेशोदिष्टमहोरात्राद्यपि
विभक्तमुपक्रमते

षट्टिंशद्द्वाल्ले चारे
यद्रमागमयुग्मकम् ।

नालिकातिथिमासाब्द-
तत्सङ्घोऽत्र स्फुटं स्थितः ६३ ॥

‘गमागमौ’ प्राणापानरूपावारोहावरोहौ ।
तच्छब्देन नालिकादीनां सर्वेषामेव परामर्शः
॥ ६३ ॥

एतदेव क्रमेण विभजते

तुटिः सपादाद्वाल्लयु-
क्प्राणस्ताः षोडशोच्छ्वसन् ।

निःश्वसंश्वात्र चषकः
 सपञ्चांशेऽङ्गुलेऽङ्गुले ॥६४॥
 श्वासप्रश्वासयोर्नाली
 प्रोक्ताहोरात्र उच्यते ।
 नवाङ्गुलाम्बुधितुटौ
 प्रहरास्तेऽब्धयो दिनम् ॥६५॥
 निर्गमेऽन्तर्निशेनेन्दू
 तयोः संध्ये तुर्टेर्दले ।

सचतुर्भागमङ्गुलयुग्मं तुटिरुच्यते, — इति
 तत्थोडशधा गुणितं षट्टिंशदङ्गुलानि भवन्ती-
 त्युक्तं ‘प्राणस्ताः पोडशोच्छुसन्’ इति । अपा-
 नवाहेऽप्येवमित्युक्तम् ‘निश्वसंश्वेति’ तेनो-
 भयत्र द्वात्रिंशत्तुटयः । यदुक्तम्
 ‘प्राणापानाश्रिते वाहे द्वात्रिंशत्तुटयः स्थिताः ।’
 इति । तथात्र षट्टिंशदङ्गुलात्मनि प्राणचारे सप-
 ञ्चभागमङ्गुलं प्रति चषकः, — इति त्रिंशत्त्वा

विभक्ते प्राणवाहे त्रिंशच्चषका भवन्ति, एवम-
पानवाहेऽपि,—इति प्राणापानोभयमीलनेन चष-
कषष्ट्यात्मनो घटिकाया उदयः, — इत्युक्तं
‘श्वासप्रश्वासयोर्नाडी प्रोक्ता’ इति । ‘निर्गमे’
प्राणस्य बहिरुल्लासे, ‘नवाङ्गुलाम्बुधितुटौ’ नवा-
ङ्गुलिस्थानासु चतस्रषु तुटिषु प्रहरो, नवस्वङ्गु-
लीष्वसावुदेतीत्यर्थः । यदुक्तम्

‘.....प्रहरः स्यान्वाङ्गुलः ।’

इति । ‘ते’ इति नवाङ्गुलिमानाः प्रहराः ‘अब्धयः’
चत्वारः, अन्तरित्यर्थादपानस्योदये । एवं नि-
शापि चत्वारः प्रहराः । तदुक्तम्

‘अहोरात्रस्त्वयोऽष्टुभिः .....।’ (स्व० ७।२८)

इति । तावेव च प्राणापानौ ‘इनेन्दू’ सूर्याच-
न्द्रमसौ भवत इत्यर्थः । यदुक्तम्

‘वासरे तु चरेत्सूर्यो धारायां संचरञ्जशी ।

चन्द्रसूर्योदयो व्रेष.....॥’ (स्व० ७।४०)

इति । तयोः प्राणापानरूपयो रात्रिदिनयोरर्था-
द्वादशान्ते हृदि च तुर्टेर्दले संध्ये । सायंप्रातः-

संध्ययोः प्रत्येकं प्राणीयस्यापानीयस्य चान्त्य-
स्यान्त्यस्य च तुव्यर्धस्य समेलनया सकलैव
तुटिरुदयस्थानमित्यर्थः । अत एव संध्ययोस्तु-
टिद्यमहोरात्रस्य च त्रिंशत्तुटयः । यदाहुः
‘संध्याकालं विना त्रिंशत्तुटिकोऽहोरात्रः ।’

इति । यत्तु

‘चतुर्थान्ते च देवेशि प्राणसूर्यः सदास्तगः ।
ततोऽस्तमयसंध्यात्र तुव्यर्धं तु भवेत्यिये ॥’ (स्व० ७।३६)

इति । तथा

‘हृतपैदं तु यदा प्राप्तः प्रभातसमयस्तदा ।
तुव्यर्धं तु वरारोहे पूर्वसंध्या भवेत्ततः ॥’ (स्व० ७।३९)

इत्याद्युक्तं तत्केवलमेव प्राणवाहमधिकृत्यापान-
वाहं चेत्यधिगन्तव्यम् । एवं

‘शक्तेर्मध्योर्ध्वभागे तु तुव्यर्धं यत्पकीर्तिम् ।
पक्षसन्धिस्त्वसौ ज्ञेयः.....॥’ (स्व० ७।६८)

इत्यादौ पक्षसन्धिग्रन्थेऽप्ययमेवाशयो योज्यः ।
अन्यथा ह्येका तुटिरकृतविनियोगा स्यात् ॥६५॥

१ क० यु० संध्या तु इति पाठः । २ क० यु० हृथन्तमिति
पाठः ।

न केवलमत्र सूर्याचन्द्रमसोरेवोदयो याव-
द्धहान्तराणामपि,—इत्याह

केतुः सूर्ये विधौ राहु-
भौमादेवारभागिनः ॥ ६६ ॥

प्रहरद्वयमन्येषां
ग्रहाणामुदयोऽन्तरा ।

केतुः सूर्येऽन्तर्भवति, एवं विधौ राहुः । तेन
य एव सूर्याचन्द्रमसोरुदयः स एवानयोरित्यर्थः ।
यदुक्तम्

‘राहुश्चरति सोमेन केतुश्चरति भास्वता ।’ (स० ७।४२)
इति । वारभागिनः पुनभौमादेव्रहस्य प्रहरद्वय-
मुदयस्तस्य प्रत्यहोरात्रमाद्यन्तार्धप्रहरचतुष्टयो-
पभोगात्, अन्येषां षष्ठपञ्चमानां ग्रहाणाम-
न्तरा प्रहरं प्रहरं प्रत्येकमुदयः प्रत्यहोरात्रमर्ध-
प्रहरद्वयोपभोगात् । तदुक्तम्

‘ पूर्वोऽष्टभागो दिवसाधिपस्य
 तथैव चान्ते दिवसस्य विद्यात् ।
 शेषाः ग्रहाः पदपरिवर्तनेन
 शुद्धन्ति होरां निशि पञ्चमेन ॥’

इति ॥ ६६ ॥

अत्रैव प्रथमार्धप्रहरादारभ्य क्रमेण फलं
 निर्दिशति

सिद्धिर्द्वीयसी मोक्षोऽ-
 भिचारः पारलौकिकी ॥६७॥

ऐहिकी दूरनैकत्या-
 तिशया प्रहराष्टके ।

सिद्धिर्द्वीयसीत्यादिना सप्त भेदाः ॥६७॥
 ननु संध्यायाश्वतुधोदयोऽपि कथं द्विधैवोक्तः ।

इत्याशङ्क्याह
 मध्याह्नमध्यनिशयो-
 रभिजिन्मोक्षभोगदा ॥६८॥

अभिजयति सर्वान्विष्मानित्यभिजिन्नक्षत्रविशेषः । यदुक्तम्

‘मध्याह्ने चार्धरात्रे च उदयोऽभिजिंतो भवेत् ।

अभीप्सितं फलं तत्र साधकानां भवेदिह ॥’

(स्व० ७।४७)

इति । स च तालुनि, इत्याधिगन्तव्यम् । यदुक्तम्

‘.....मध्याह्नस्तालुमध्यतः ।’ (स्व० ७।३३)

इति ॥ ६८ ॥

न केवलमत्राभिजितं एवोदयो यावदश्चिन्यादीनामपि,—इत्याह

नक्षत्राणां तदन्येषा-

मुदयो मध्यतः क्रमात् ।

‘तदन्येषाम्’ इति राशितारादीनाम् । यदुक्तम्

‘ऋक्षाणि राशयश्चैव तारास्त्वंशास्त्वयैव च ।

प्राणे वै उदयन्त्येते अहोरात्रेण सुव्रते ॥’ (स्व० ७।३१)

---

१ क० पु० चाभिजित उदयो भवेदिति पाठः ।

इति । अत्र च नक्षत्राणां सत्रिभागमङ्गुलमुदयस्थानम्, एवमन्येषामपि संख्यानुसारमुदयस्थानं परिकल्पनीयम् ॥

प्रहराष्टके च न नक्षत्राणामेवोदयोऽपि त्वन्येषामपि,—इत्याह

नागा लोकेशमूर्तीशा
गणेशा जलतत्त्वतः ॥६९॥

प्रधानान्तं नायकाश्च
विद्यातत्त्वाधिनायकाः ।

सकलाद्याश्च केण्ठ्योष्ट्य-
पर्यन्ता भैरवास्तथा ॥७०॥

शक्तयः पारमेश्वर्यो
वामेशा वीरनायकाः ।

अष्टावष्टौ ये य इत्थं
व्याप्यव्यापकताजुषः ॥७१॥

१ ग० पु० श्वरा मूर्त्य इति पाठः । २ क० पु० कण्ठोष्टेति पाठः ।

स्थूलसूक्ष्माः क्रमात्तेषा-
मुदयः प्रहराष्टके ।

‘नागा’ इत्यनन्ताद्याः । यदुक्तम्

‘इनस्त्वनन्त इत्युक्तः सोमो वासुकिरुच्यते ।
तक्षकः कुज इत्युक्तः कार्कोटः सोमजो भवेत् ॥
सरोजो गुरुराख्यातो महाज्ञः शुक्र उच्यते ।
शङ्खो मन्दगतिर्ज्ञेयः सप्त नागाः ग्रहाः क्रमात् ॥
अष्टमः कुलिको नाम राहुः कूरग्रहो भवेत् ।’

इति । एषां च ग्रहवदेव षट्परिवृत्त्यादिक्रमे-
णोदयः किंतु कुलिकस्य शङ्खवन्मन्दगतिनैव
सहोदयः । यदुक्तम्

‘शनैश्चरस्य यः कालस्तं भुङ्गेः कुलिकः प्रिये ।
सोऽपि दुष्टः समाख्यातः सर्वकर्मस्वसिद्धिदः ॥’

इति । लोकेश्वरादीनां पुनराद्यार्धप्रहरक्रमेणै-
वोदयोऽन्यथा सत्तानां ग्रहाणामष्टकैः सह संग-
त्ययोगात् । एते च सर्व एवाष्टका भुवनाध्वनि
वक्ष्यन्ते, — इति तत एवावधार्याः,— इति किं
तद्वावर्णनग्रन्थविस्तरेण । व्याप्यव्यापकत्वे

स्थूलसूक्ष्मत्वं हेतुः, स्थूलं हि सूक्ष्मेण व्याप्यत
इति भावः । यथा ग्रहाणां नागा व्यापकास्ते-
षामपि लोकेश्वराः,—इत्याद्युत्तरोत्तरम् अत एव
क्रमादित्युक्तम् । तदुक्तम्

‘ये ग्रहास्ते च वै नागा लोकपालाष्टकं च ते ।
मूर्त्यश्वैव ते चाष्टावष्टौ ते च गंणेश्वराः ॥’

(स्व० ७४३)

इत्यादि । एवमनेन

‘तेन प्राणपथे विश्वाकलनेयं विराजते ॥’

(तं० ६१४९)

इत्यादि यदुक्तं तत्स्मारितमित्यवसेयम् ॥ ७१ ॥

ननु यत्र प्रहराष्टके फलभेद उक्तस्तत्र
दिननिशयोः कथं न ? इत्याशङ्क्याह

दिने क्रूराणि सौम्यानि

रात्रौ कर्माण्यसंशयम् ॥ ७२ ॥

ननु

‘वासनाभेदतः प्राप्तिः सांव्यमन्नप्रचोदिता ।’

१ ख० ० पु० महेश्वरा इति पाठः ।

इत्यादिदशानुसन्धानभेदेन फलमपि भिव्यते,—
 इति कथमेवं नियम एव भवेत् ? इत्याशङ्क्याह
 कूरता सौम्यतां वाभि-
 सन्धेरपि निरूपिता ।

तेन कदाचिद्वित्ययोऽपि भवेदिति भावः ॥
 ननु संध्याद्वयस्य फलं निर्दिष्टं सायंप्रातः-
 संध्ययोः पुनः किं न ? इत्याशङ्क्याह
 दिनरात्रिक्षये मुक्तिः
 सा व्याप्तिध्यानयोगतः ॥७३॥
 ते चोक्ताः परमेशोन
 श्रीमद्वीरावलीकुले ।
 ‘दिनरात्रिक्षये’ इति सायंप्रातःसन्ध्ययोः ।
 ‘ते’ इति व्याप्तिध्यानादयः ॥ ७३ ॥
 तदेव पठति

---

१ क० पु० भेदकलमिति पाठः ।   २ क० पु० सौम्यभावापि
 इति पाठः ।

सितासितौ दीर्घहस्वौ
धर्माधर्मौ दिनक्षपे ॥ ७४ ॥

क्षीयेते यदि तदीक्षा
व्याप्त्या ध्यानेन योगतः ।

अहोरात्रः प्राणचारे
कथितो मास उच्यते ॥ ७५ ॥

यदि नाम प्राणापानरूपौ सितासितौ पर-
स्परव्यावृत्त्या वर्तमानौ दीर्घहस्वादिशब्दव्य-
पदेश्यौ शुभाशुभौ पक्षौ 'क्षीयेते' अपोहा-
त्मविकल्परूपताधृतेन निर्विकल्पात्मपरसंवि-
द्रूपत्वेन परिस्फुरतस्तदेव व्याप्त्या ध्यानेन
योगेन च दीक्षा, ज्ञानयोगक्रियात्मिकया
दीक्षया निर्यन्त्रणमेव मुक्तिर्भवेदित्यर्थः । एत-
देव हि व्याप्तिध्यानयोगानां मुख्यं रूपं यत्सि-
तासितादिपक्षयोः प्रक्षयो नामेति । तदुक्तं तत्र

१ ख० पु० हीयेते इति पाठः ।

‘सितासितौ च यौ पक्षौ दीर्घहस्तौ च कीर्तिंतौ ।
 धर्माधर्ममयौ पाशौ महाघोरौ भयानकौ ॥
 द्वयोर्यत्र भवेच्छेदः क्षयेन्माया तु योगिनी ।
 क्षये शून्यं परं झेयं दीक्षा ह्वेषा प्रकीर्तिता ॥
 नान्यथा भवते दीक्षा रजसां पातने न तु ।
 नैव शास्त्रैर्भवेन्मुक्तिर्यजने नैव याजने ॥
 एषा ब्रह्मविदां दीक्षा नान्यथा तु वदाम्यहम् ।’

इति । तथा

‘सितासितौ कथिष्यामि नामपर्यायवाचकैः ।’

इत्युपक्रम्य

‘अहः शुक्लस्तथा प्राणः.....।’

इति ।

‘अधर्मश्च क्षपा चैव.....।’

इति । एवमहोरात्रमुपसंहृत्य मासमवतारयति

‘अहोरात्र’ इत्यादिना ॥ ७५ ॥

तमेवाह

दिनं कृष्णो निशा शुक्ळः

पक्षौ कर्मसु पूर्ववत् ।

१ क० पु० शास्त्रे इति पाठः । ख० पु० नैव योजने इति पाठः ।

पूर्ववर्दिति, रात्रिनिदनवत् । तेन कृष्णपक्षे
क्रूराणि कर्माण्यन्यत्र च सौम्यानीति । तदु-
क्तम्

‘क्रूरकर्माणि तत्रैव कुर्वन्निसद्धिमवामृयात् ।
शुभकर्माणि कृष्णे च न च सिद्धन्ति सुव्रते ॥’

इति । तथा

‘तदारभ्य च कर्माणि शुभान्याभ्युदयानि च ।
ध्यानमत्राभियुक्तस्य सिद्धन्ते नात्र संशयः ॥’

इति ॥

तत्रैव तिथिभागमाह

याः षोडशोक्तास्तिथयः-
स्तासु ये पूर्वपश्चिमे ॥ ७६ ॥

तयोस्तु विश्रमोऽर्धेऽर्धे
तिथ्यः पञ्चदशेतराः ।

उक्ता इति, प्राणवाहेऽपानवाहे वा । तयो-
रिति, पूर्वपश्चिमयोस्तुव्योः । विश्रम इति,

१ क० पु० विभागमिति पाठः । २ ग० पु० तुट्य इति पाठः ।

पक्षसंधित्वेन वक्ष्यमाणः । अर्धेऽर्ध इति,
 प्राणीयेऽपानीये च । तयोश्च संमेलनात्तुटिर्विश्र-
 मस्थानं स्यान्नतु तुव्यर्धम् । ‘इतरा’ इति
 हृदि द्वादशान्ते च विश्रमस्थानत्वेनार्धार्धिक-
 योक्तायाः षोडश्यास्तुटेरन्या इत्यर्थः । यदुक्तम्
 ‘तुव्यर्धं चाप्यधश्चोर्वं विश्रमः परिकीर्तिः ।
 मध्ये पञ्चदशोक्ता यास्तिथयस्ताः प्रकीर्तिः ॥’
 (स्व० ७१६१)

इति ॥ ७६ ॥

अत्राप्यहोरात्रविभागमाह
 सपादे द्वाङ्गुले तिथ्या
 अहोरात्रो विभज्यते ॥ ७७ ॥
 प्रकाशविश्रमवशा-
 त्तावेव हि दिनक्षपे ।

‘विभज्यत’ इति प्रकाशविश्रमात्मना विभा-
 गेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । कचित् ह्यत्र प्रका-
 शस्य प्राधान्यं, कचिच्च विश्रमात्मन आनन्दस्य;

तत्र प्रकाशप्राधान्ये दिनमन्यथा तु रात्रिरित्युक्तं 'तावेव हि दिनक्षपे' इति । तेनैकैकस्यास्तुटेः साष्टभागाङ्गुलपरीमाणमायमर्धं प्रकाशरूपं दिनं, परं तु विश्रान्त्यात्मा रात्रिरिति । तदुक्तम्

'प्रथमोदये हृत्पद्मातुर्वर्धं तु दिनं भवेत् ।
द्वितीये चैव तुट्यर्थे यदा चरति शर्वरी ॥'

(स्थ० ७६२)

इति ॥ ७७ ॥

ननु यदहोरात्रस्य प्रकाशविश्रान्तितारतम्येन दिननिशाविभाग उक्तस्तदास्तां को दोषः, यत्पुनर्बाह्याहोरात्रंक्रमातिक्रमेणाप्युक्तमन्तः प्राणापानरूपं दिननिशाविभागमुलङ्घय तुव्यन्तरमितयोरवस्थानमुच्यते तदपूर्वमिव नः प्रतिभाति, — इत्याशङ्क्याह

१ क० पु० रात्राधतिक्रमेणेति पाठः ।

संवित्प्रतिक्षणं यस्मा-
त्प्रकाशानन्दयोगिनी ॥७८॥

तौ कृतौ यावति तया
तावत्येव दिनक्षपे ।

प्रतिक्षणमिति, सदैव प्रकाशानन्दमयी-
त्यर्थः । अतश्च तथा संविद् उदयः प्रमातृणां
वेद्यग्रहणपरत्वादेस्तारतस्यात्कस्यचित्क्षणः क-
स्यचित्कल्पः कस्यचिन्निमेषोऽपि वा स्यात् ॥७८॥

अत एवाह

यावत्येव हि संवित्ति-
रुदितोदितसुस्फुटा ॥७९॥

तावानेव क्षणः कल्पो
निमेषो वा तदस्त्वपि ।

नन्वेवमपि भवतु को दोषस्तत्राप्यस्या वेद्य-
ग्रहणपरत्वं स्वात्मनि विश्रान्तिपरत्वं वा किं
तुल्यकक्ष्यतयैव भवेदुतान्यथापि । इस्याशङ्क्याह

यावानेवोदयो वित्ते-
 वेद्यैकग्रहतत्परः ॥ ८० ॥
 तावदेवास्तमयनं
 वेदितृस्वात्मचर्वणम् ।

‘वित्तेः’ इति संविदः । अस्तमयनमिति,
 वेद्यप्रकाशस्य न्यग्भावात् । ‘चर्वणम्’ इति
 विश्रान्तिः । एवकाराभ्यां च साम्यमेव योति
 तम् ॥८०॥

ननु स्वात्मविश्रान्तिपरत्वेऽप्यन्तारूपाणां
 सुखादीनां वेद्यानां सज्जावात् तद्वहणपरत्वं न
 हीयेत, — इति कथमनयोस्तुल्यकक्ष्यत्वं स्यात्,
 इत्याशङ्क्याह

वेद्ये च बहिरन्तर्वा
 द्वये वाथ द्वयोज्जिते ॥ ८१ ॥

सर्वथा तन्मयीभूति- दिनं वेत्तुस्थता निशा ।

वेद्यं नाम बहिरस्त्वन्तर्वा, मा वा भूत्किम-
नेन प्रयोजनं, यावता हि तन्मयीभावो नाम
सर्वथा दिनं वेत्तुस्थता स्वात्मविश्रान्तिश्च
निशा, — इत्यस्माकं विवक्षितं; तेन यावद्वेद्य-
ग्रहस्तावद्विनमन्यथा तु रात्रिरिति । यदाहुः
‘ततो यत्र यावत्तावदनया वेद्यग्रहवेदकविश्रा-
न्तिभूमौ प्रकाशानन्दावाभास्येते तत्र तावद्रूपे
एव दिननिशे’ इति । अतश्च दिननिशयो-
स्तुल्यकक्ष्यत्वमेव भवति, इति न कश्चिन्नियमः ।
‘द्वयोजिज्ञते’ इत्यनेन वेद्यस्यानवकृसिरेवोपोद्व-
लिता न त्वेवमस्य संभवो दर्शितः, न ह्यनन्त-
र्वहीरूपं वेद्यं किंचित्संभवेत् ॥ ८१ ॥

ननु योऽयं संविदः प्रकाशविमर्शयोरेकतर-
प्राधान्याद्विशेष उक्तः स किं प्रमातृणामपि
संभवेत्त वा ? इत्याशङ्क्याह

वेदिता वेद्यविश्रान्तो

वेत्ता त्वन्तर्मुखस्थितिः ॥८२॥

‘वेदिता’ इति ज्ञाता, ‘वेत्ता’ इति विचारयिता विश्वष्टेत्यर्थः । तेनैकत्र प्रकाशप्राधान्यमन्यत्र तु विमर्शस्य, – इति प्रमातुरपि द्वैविध्यम् ॥ ८२ ॥

वेत्तापि द्विधा, – इत्याह

पुरा विचारयन्पश्चा-
त्सत्तामात्रस्वरूपकः ।

विमर्शनान्तरीयक एव हि स्वरूपलाभो भवेदिति भावः । एवमत्र ज्ञानविचारसत्तार्थतया त्रिविधोऽपि विधिराश्रयणीयो येन प्रमातुर्द्वैविध्यं सिध्येदिति भावः ॥

अत्रैव प्रसङ्गाज्ञायदादिस्वरूपमपि निरूपयति

जाग्रद्वेदितृता स्वप्नो
 वेत्तुभावः पुरातनः ॥ ८३ ॥
 परः सुप्तं क्षये रात्रि-
 दिनयोस्तुर्यमद्यम् ।

जाग्रदिति, वेदविश्रान्तेरेव प्राधान्यात् ।
 पुरातन इति, विश्रृतात्मकः । स्वप्न इति,
 वेदस्य कथंचिदप्राधान्यात् । पर इति, सत्ता-
 मात्रनिष्ठः । सुप्तमिति, वेदक्षोभप्रक्षयात् ।
 अद्यमिति, प्रमातृभेदस्यापि विगलनात् ।
 अनेन च ‘विश्वात्मता च प्राणत्वम्’ इत्या-
 द्युक्तं स्मारितम् ॥ ८३ ॥

ननु रात्रिदिनयोर्वहिः कदाचित्साम्यं भवेत्
 कदाचिच्च वैषम्यमित्यत्र किं निमित्तम् ? इत्या-
 शङ्क्याह

कदाचिद्वस्तुविश्रान्ति-
 साम्येनात्मनि चर्वणम् ॥ ८४ ॥

१ क० पु० कदाचिद्वा वैषम्यमिति पाठः ।

वेद्यवेदकसाम्यं तत्
सा रात्रिदिनतुल्यता ।

यन्नाम कदाचिद्देवे स्वात्मनि च तुल्यकक्ष्य-
तया विश्रान्तिर्भवेत् तदेव वेद्यवेदकयोः साम्यं
भवेत्, तदनुप्राणितं च रात्रिदिनंयोस्तुल्यत्वं,
यत्सर्वं एव योगिनो महापुण्यं विषुवत्काल-
माचक्षते । यदुक्तम्

‘वेद्यवेदकसाम्येन वस्तुविश्रामचर्वणम् ।

यदा कदाचिद्द्वाति सा रात्रिदिनतुल्यता ॥

विषुवत्कालयोगोऽसौ योगिभिः समुदाहृतः ।’

इति ॥ ८४ ॥

एवं च वेद्यस्य वेदकस्य च विश्रान्तेरा-
धिक्ये दिनस्य निशायाश्च दैर्घ्यं भवेदन्यथा
त्वपचयः, तदाह

वेद्ये विश्रान्तिराधिका
दिनदैर्घ्याय तत्र तु ॥ ८५ ॥

१ ख० पु० दिनयोश्चेति पाठः । २ ख० पु० विश्रामेति पाठः ।

न्यूना स्यात्स्वात्मविश्रान्ति-
र्विपरीते विपर्ययः ।

स्वात्मौत्सुक्ये प्रबुद्धे हि
वेद्यविश्रान्तिरलिपका ॥८६॥

न्यूनेति, अन्यथा हि वेद्यविश्रान्तेराधिक्य-
मेव न स्यात् । स्यादित्यर्थाद्रात्र्यपचयनिमि-
त्तम्, 'विपरीत' इति स्वात्मनो विश्रान्तेराधिक्ये
वेद्यस्य चान्यथात्वे; यतः स्वात्मन्यौत्सुक्ये
विश्रान्त्यभिलाषे विकस्वरतामुपेयुषि वेद्यवि-
श्रान्तिरल्पीयसी भवेत्, येन निशाया दैर्घ्य
दिनस्यापचयः । तदुक्तम्

‘द्राघीयसी वेदवृत्तिर्दिनदैर्घ्याय कल्पते ।

तथैव स्वात्मविश्रान्तिवृत्तिः स्याद्रात्रिविस्तरः ॥’

इति ॥ ८६ ॥

अयमेव चात्र पक्षो युक्तः,—इत्याह
इत्थमेव दिवारात्रि-
न्यूनाधिक्यक्रमं वदेत् ।

नन्वन्तर्वहिश्च रात्रिदिनयोः स्थितेऽप्यौत्सर्गिके क्रमे यथान्तरसावृक्तयुक्त्या प्रकाशविमर्शयोरेकतरप्राधान्यात्रातिप्रमात्रु विशिष्यते, तथा वहिरपि प्रतिभुवनं किं विशिष्यते न वा ? इत्याशङ्क्याह

यथा देहेष्वहोरात्र-

न्यूनाधिक्यादि नो समम् ॥ ८७ ॥

तथा पुरेष्वपीत्येवं

तद्विशेषेण नोदितम् ।

विशेषेणेति देहमधिकृत्य, तथात्वेन हि तत्कथितं तत्तत्फलसंपत्तिनिमित्तं स्यादित्यशयः ॥ ८७ ॥

नन्वेवं रात्रिदिनविभजने किं प्रमाणम् ?
इत्याशङ्क्याह

श्रीत्रैयम्बकसन्तान-

वितताम्बरभास्करः ॥ ८८ ॥

१ ख० पु० क्येनेति पाठः । २ क० पु० पुरीष्विति पाठः ।

दिनरात्रिक्रमं मे श्री-
शंभुरित्थमपप्रथत् ।

अत एवान्यथान्यैर्यत्तद्विभजनं कृतं तद-
ग्राह्यमेव,—इत्याह

श्रीसन्तानगुरुस्त्वाह

स्थानं बुद्धाप्रबुद्धयोः ॥८९॥

हृद आरभ्य यत्तेन
रात्रिनिंदिविभाजनम् ।

तदसत्सितपक्षेऽन्तः

प्रवेशोल्लासभागिनि ॥९०॥

अबुद्धस्थानमेवैत-

हिनत्वेनै कथं भवेत् ।

यन्नाम प्राच्यैर्हृदयादारभ्य द्वादशान्तं
यावत्तुद्व्यर्धपरीमाणं प्राणीयमाद्यं स्थानं बुद्धस्य

१ क० ख० पु० नेति पाठः । २ क० पु० तु इति पाठः ।

३ क० पु० दिनत्वं नेति पाठः ।

परं त्वबुद्धस्य,—इत्युक्तं, तेनैव बुद्धाबुद्धस्थान-
वदनेन समाख्यौचित्याद्रात्रिदिनयोरपि वि-
भागः कृतो यद्बुद्धस्थानं दिनमबुद्धस्थानं तु
रात्रिरिति, तत्त्वयुक्तं; यदन्तःप्रवेशात्मन्य-
पानवाहे स्थानस्याविशेषाद्रात्रित्वेन परिकल्पि-
तमबुद्धस्थानमेव दिनं स्यात्,—इति पूर्वापर-
व्याहृतत्वम् ॥ ९० ॥

न चैतद्विद्वेषपूर्वमस्माभिरुक्तमिति न शिष्ट-
निन्दा कृता स्यात्,—इत्याह
अलं वानेन नेदं वा
मम प्राञ्चतमत्सरः ॥ ९१ ॥
हेये तु दर्शिते शिष्याः
सत्पथैकान्तदर्शिनः ।
इदानीं प्रकृतमेवावतारयति
व्याख्यातः कृष्णपक्षो यं
स्तत्र प्राणगतः शशी ॥ ९२ ॥

१ ग० यु० गामिन इति पाठः । २ ग० यु० अयमिति पाठः ।
३ ख० यु० प्राणयुतः इति पाठः ।

आप्यायनात्मनैकैकां
 कलां प्रतिर्तिथि त्यजेत् ।
 द्वादशान्तसमीपे तु
 यासौ पञ्चदशी तुटिः ॥ १३ ॥
 सामावस्यात्र स क्षीण-
 श्वन्द्रः प्राणार्कमाविशेत् ।

प्राणगते इति, तत्रास्य प्राधान्यात् । तेन
 तुटिस्थानावस्थितां यां तिर्थिं प्राणादित्य आक-
 मते तस्यां तस्यामपानचन्द्रः सुरादीनामपान-
 रूपेण हेतुना 'एकैकां कलां त्यजेत्' एकैक-
 कलाह्रासक्रमेण क्षैण्यमासादयेत्; यावत्स एव
 कलामात्रशेषत्वात्क्षीणः सन् द्वादशान्तसमीप-
 स्थायां पञ्चदशतुव्यात्मिकायाममावास्यायां
 'प्राणार्कमाविशेत्' तदन्तर्लीनो भवेत्, यदे-
 वास्य बहिरस्तमय इत्युच्यते ॥ १३ ॥

१ ग० यु० तुटीति पाठः । २ ख यु० प्राणयुत इति पाठः ।

३ ख० यु० एकामेकामिति पाठः ।

न चैतन्निर्मूलमेवोक्तम्,—इत्याह
 उक्तं श्रीकामिकायां च
 नोर्ध्वेऽधः प्रकृतिः परा ।
 अर्धार्धे क्रमते माया
 द्विखण्डा शिवरूपिणी ॥९४॥
 चन्द्रसूर्यात्मना देहं
 पूरयेत्प्रविलापयेत् ।

इह खलु 'परा' पूर्णा, अत एव 'शिव-
 रूपिणी' शक्तिमदवियुक्ता 'प्रकृतिः', विश्वो-
 त्पत्तिभूः संवित् 'माया' स्वरूपगोपनशीला
 प्रथमं प्राणापानात्मतया समुच्छलन्ती 'द्विखण्डा'
 प्राणापानात्मतया द्वैर्ध्यमापन्ना सती नोर्ध्वे एव
 नाध एव अपि तूर्ध्वाधःप्रवाहात्मना 'अर्धार्धे
 क्रमते' दक्षवामनाड्योरन्तः समप्रविभागेन
 प्रवहतीत्यर्थः । अत एव प्राणापानदशामधि-
 शयाना परा संविच्छन्दात्मनाप्यायकारितया

देहं प्रपूरयेत् सूर्यात्मना च चान्द्रीणामेव
कलानामपचयात् 'प्रविलापयेत्' शोषयोदि-
त्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु चान्द्रीणां कलानामपचये किं निमि-
त्तम्? इत्याशङ्कयाह

अमृतं चन्द्ररूपेण
द्विधा षोडशधा पुनः ॥ ९५ ॥

पिवन्ति च सुराः सर्वे
दशपञ्च पराः कलाः ।

अमा शेषगुहान्तःस्था-
मावास्या विश्वतर्पिणी ॥ ९६ ॥

यच्चन्द्ररूपेण षोडशधा भिन्नममृतं स्थितं
तत्पुनर्द्विधा दृश्यमानसितरूपपञ्चदशकला-
त्मना तद्वित्तिभूतातिस्वच्छाबूपकलात्मना
चेत्यर्थः । तत्र पञ्चदश कलाः सर्वे एव बहिः

१ क० पु० छेदयेति पाठः । २ ग० पु० च ता इति पाठः ।

सुरादयोऽन्तः करणानि कार्याणि चाप्यायलि-
प्सया पिवन्ति येनासां प्रतिदिनमपचयः स्यात् ।
यदभिप्रायेणैव

‘यस्मिन्सोमः सुरपितृनरैरन्वहं पीयमानः
क्षीणः क्षीणः प्रविशति .....।’ (साम्ब प० ८ छो०)

इत्याद्यन्यत्रोक्तम् । अमाख्या षोडशी पुनः कला
सुराद्युपसंहृतकलापञ्चदशकावशिष्टस्वभावत्वा-
च्छेषरूपा, अत एव गुहान्तरिव स्थितं वस्तु
सुरक्षितत्वादक्षीणं स्यात्तथैवेयमपीत्यर्थः । यतः
सा विश्वस्य पञ्चदशकलाक्रोडीकारितयाप्याय-
कारिणी, अत एव येयममा सह यौगपद्येन
पञ्चदशानां कलानां वसनात् ‘अमावास्या’
तद्विपदेश्येत्यर्थः । तिथौ पुनस्तदधिष्ठितत्वा-
दौपचारिकस्तद्विपदेश इत्याशयः ॥ ९६ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

एवं कलाः पञ्चदश

क्षीयन्ते शशिनः क्रमात् ।

आप्यायिन्यमृताब्रूप-
तादात्म्यात्षोडशी न तु ॥९७॥

षोडशी न तु क्षीयते, यदब्रूपतादात्म्या-
दर्कस्तां क्षपयितुमक्षम इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥

इदानीमेतदनन्तरभाविनं कृष्णस्य शुक्लस्य
च पक्षस्य सन्धि दर्शयति

तत्र पञ्चदशी यासौ
तुटिः प्रक्षीणचन्द्रमाः ।
तदूर्ध्वं यत्तुव्यर्धं
पक्षसंधिः स कीर्तिः ॥९८॥

पञ्चदशी तुटिरित्यमावास्योदयस्थानम् ,
अत एव ‘प्रक्षीणचन्द्रमा’ इत्युक्तम् । यदिति,
प्राणीयं षोडशतुटिसंबन्धिः ॥ ९८ ॥

ननु संधिर्द्वुभयोर्भवति, तत्कथमेकस्यैव प्रा-
णीयस्य तुव्यर्धस्यासौ स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

तस्माद्विश्रमतुव्यर्धा-
 दामावस्यं पुरादलम् ।
 परं प्रातिपदं चार्ध-
 मिति संधिः स कल्प्यते ॥१९॥

तत्प्राणीयमन्त्यं विश्रमतुव्यर्धमवलम्ब्य
 'पुरादलं' प्रथमर्धमामावस्यं तत्संलग्नं 'परं'
 द्वितीयं चापानीयमाद्यं तुव्यर्धं प्रातिपदं तत्सं-
 लग्नम्, इत्यनयोरुभयोरधयोः संमेलनात्प्रति-
 पदमावस्यान्तरालभूतोऽसावेकतुव्यात्मा 'सन्धिः
 कल्प्यते' तथा व्यपदित्यत इत्यर्थः । तदुक्तम्
 'स पक्षसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।'

(अ० को० १४७)

इति । इदमेवान्यत्र प्रधानतया पूजाकालत्वे-
 नोक्तम् । यदुक्तम्

'न दिवा पूजयेद्देवं रात्रौ नैव च नैव च ।
 अर्चयेद्देवेदेवेशं दिनरात्रिपरिस्थिये ॥'

इति । अत्र विश्रमतुव्यर्धं एवार्धार्थिकया

विभक्ते यदि सन्धिर्व्याख्यायते तत्सन्धिद्वय-
स्याप्येकैव तुटिर्धार्धिक्या स्यात्, — इत्येकस्या-
स्तुटेर्विनियोगाभावादासमञ्जस्यं पर्यवस्येदि-
त्यलं बहुना ॥ ९९ ॥

एवं प्राणे पक्षोदयं प्रदद्य सूर्यग्रहणमपि
दर्शयति

तत्र प्रातिपदे तस्मि-
स्तुत्वर्धार्धे पुरादलम् ।

आमावस्यं तिथिच्छेदा-
त्कुर्यात्सूर्यग्रहं विशंत् ॥ १०० ॥

अर्धं चार्धं च अर्धार्धं, तुटेर्धार्धं तुत्वर्धार्धं,
तस्मिन् सन्धित्वेन परिकल्पिते तुत्वर्धद्वय
इत्यर्थः । तत्रैवं स्थिते सति तुत्वर्धद्वयमध्या-
दामावस्यं पूर्वमर्धम् अर्थात्परस्मिन्प्रातिपदेऽर्थे
वक्ष्यमाणाह णशब्दाभिधेयात् तिथिच्छेदाद्वि-

१ क० पु० वियदिति पाठः ।

शत् सत् सूर्यग्रहणं कुर्यात्, प्रतिपदमावास्या-
संघटात्सूर्यग्रहणं भवेदित्यर्थः ॥ १०० ॥

नन्वेतावन्मात्रात्सूर्यग्रहणं भवेदित्यत्र क
इवाशयः ? इत्याशङ्कायाह

तत्रार्कमण्डले लीनः

शशी स्ववति यन्मधु ।

तस्त्वात्तिपिवेदिन्दु-

सहभूः सिंहिकासुतः ॥ १०१ ॥

मधित्यमृतं । तस्त्वादिति, यथायथमर्केण
संनिकर्षात् । इन्दुसहभूरिति 'विधौ राहुः'
इत्याद्युत्तया तत्सहचारित्वात्, अन्यथैषां त्रया-
णामपि संघटो न भवेदिति भावः । यदुक्तम्

‘रविविम्बान्तरे देवि चन्द्रविम्बं तदा भवेत् ।

तदन्तरे भवेद्राहुरमृतार्थी वरानने ॥

अमृतं स्वते चन्द्रो राहुश्च ग्रसते तु तर्त् ।

पीत्वा त्यजति तद्विम्बं तदा मुक्तः स उच्यते ।’

(स्त्र० ७०७०)

१ तु तमिति मूलपाठः ।

इति ॥ १०१ ॥

ननु त्रयाणामप्येषां संघटे किं सतत्वम् ?
इत्याशङ्क्याह

अर्केः प्रमाणं सोमस्तु
मेयं ज्ञानक्रियात्मकौ ।
राहुर्मायाप्रमाता स्या-
त्तदाच्छादनकोविदः ॥ १०२ ॥
तत एव तमोरूपो
विलापयितुमक्षमः ।

‘तयोः’ प्रमाणप्रमेययोः ‘आच्छादनं’
स्वात्मसात्कारेण तिरोधानं न पुनरत्यन्तमेव
विलयः, संस्कारात्मना पुनरपि वोधकमाहा-
त्म्यात्तदुदयस्य भावात्, अत एवोक्तं ‘विला-
पयितुमक्षमः’ इति । ‘तत’ इत्याच्छादक-
त्वात्, तमसो ह्यावरकत्वमेव तत्त्वम् ॥ १०२ ॥

नन्वेवमेतद्विलापने कः क्षम ? इत्याशङ्क्याह

तत्संघट्टाद्योळ्ळासो

मुख्यो माता विलापकः ॥ १०३ ॥

तेषां मातृमानमेयानां 'संघटः' सामरस्यं
ततः समुल्लसितमद्यमेव मुख्यः प्रमाता विला-
पकस्तत्रयसंघट्टनेन परसंविन्मात्रसार एवेत्यर्थः।
यदाहुः

'प्राणार्कमानहठघट्टितमेयचन्द्र-
विद्रावितामृतरसोत्सुकितः खमाता ।
स्वर्भानुराग्नेत एव रविं रसं तु
पुण्ये ग्रहेऽत्र रसयेत्रयघट्टनज्ञः ॥'

इति ॥ १०३ ॥

अत एव चायं कालो महापुण्यः,—इत्याह

अकेन्दुराद्वुसंघट्टात्
प्रमाणं वेद्यवेदकौ ।

अद्येन ततस्तेन
पुण्य एष महाग्रहः ॥ १०४ ॥

१ ख० पु० एव इति पाठः ।

‘अद्वयेन’ चिन्मात्रात्मना भवन्तीत्यर्थः ।
तदुक्तम्

‘राहुरादित्यचन्द्रौ च त्रय एते ग्रहा यदा ।

दृश्यन्ते समवायेन तन्महाग्रहणं भवेत् ॥

स कालः सर्वलोकानां महापुण्यतमो भवेत् ॥स्व.७।७३

इति ॥ १०४ ॥

नन्वयं सूर्यादीनां संघटः किं प्रतिपदमा-
वस्यासंभेद एव भवेदुतान्यथापि ? इत्याश-
ङ्क्याह

अमावस्यां विनाप्येष

संघटश्चेन्महाग्रहः ।

यथाके मेषगे राहा-

वश्विनीस्थेऽश्विनीदिने ॥ १०५ ॥

अमावस्यां विनापि शुद्धायामेव प्रतिपादि-
यद्येष संघटः स्यात् तदापीदं महद्व्रहणं भवे-
देव । यथा वहिश्चन्द्रार्कराहृणामश्विन्यामेवाव-
स्थानादेकक्षेण वैशाखामावस्यायां प्रहरद्वयादूधर्व

शुद्धायामेव प्रतिपदि सूर्यस्य ग्रहणं संभवेत्,
 लम्बनस्य धनगतत्वाद्ग्रहणस्थित्यर्धस्य लम्ब-
 नादूनत्वात् । एवं यत्र प्रतिपदमावास्यासंभेदेन
 सूर्यग्रहणं भवेत् तत्रामावस्यायां प्रग्रहणं मो-
 क्षस्तु प्रतिपदि, अन्यथा तूभयमपि प्रतिपद्येवे-
 त्यर्थसिद्धम् ॥ १०५ ॥

तदेवाह

आमावास्यं यदा त्वर्धं
 लीनं प्रातिपदे दले ।

प्रतिपञ्च विशुद्धा स्या-
 तन्मोक्षो दूरगे विधौ॥ १०६ ॥

तन्मोक्षे च विधुदूरीभावो हेतुरित्युक्तं ‘दूरगे
 विधौ’ इति । तस्मिन् हि दूरीभूते तत्सहचारी
 राहुरपि तथा भवेदिति भावः ॥ १०६ ॥

अस्य च ग्रहणस्य महत्वे निमित्तं दर्शयति

ग्रासमोक्षान्तरे स्नान-
ध्यानहोमजपादिकम् ।
लौकिकालौकिकं भूयः-
फलं स्यात्पारलौकिकम् ॥ १०७ ॥

भूयःफलमित्यनन्तफलम् । यदुक्तम्
'तत्र स्नानं तथा दानं पूजाहोमजपादिकम् ।
यत्कृतं साधकैर्देवि तदनन्तफलं भवेत् ॥' स्व० ७।७४

इति ॥ १०७ ॥

पारलौकिकत्वे निमित्तमाह
ग्रास्यग्रासकताक्षोभ-
प्रक्षये क्षणमाविशन् ।

मोक्षभाग्ध्यानपूजादि
कुर्वश्चन्द्रार्कयोर्यहे ॥ १०८ ॥

इह खलु योगी चन्द्रार्कयोर्यहे सूर्यग्रहणे
'ग्रास्यग्रासकयोः' प्रमेयप्रमात्रोर्यः संबन्धस्तद्रूपो
यः 'क्षोभः' तत्प्रक्षयात्मनि परस्मिन्प्रमातर्या-

विशन् परां वृत्तिमवलम्ब्य क्षणमात्रं ध्यानादि
कुर्वन् मोक्षभागपवृज्यत एवेत्यर्थः । यदुक्तम्

‘पक्षद्वयं परित्यज्य पूर्वोक्तकरणेन च ।
उन्मन्यन्ते स्थितो नित्यं परवृत्त्यवलम्बकः ॥
परित्यज्य त्वधः सर्वं ध्यानमास्थाय योजयेत् ।
तस्य मुक्तिर्नि सन्देहस्त्वन्यथा सिद्धिभागभवेत् ॥’

इति ॥ १०८ ॥

तिथिच्छेदादित्युक्तमधिकावापेन लक्षयति
तिथिच्छेद ऋणं कासो
वृद्धिर्निःश्वसनं धनम् ।

अयत्नजं यत्नजं तु

रेचनादथ रोधनात् ॥ १०९ ॥

यन्नाम कासवशेन शीघ्रमेव प्राणस्य प्रसर-
णात् सहस्रैवामावास्यो भागः प्रतिपद्मागमनु-
प्रविशति तदुच्यते ऋणं, तिथिच्छेदयोः कार्य-
कारणयोरभेदोपचारात्कासश्वेति । यन्नाम च
निःश्वासवशादपानवाहस्य चिरेण प्रसरणात्

तिथेरधिकीभावेन पूर्णतया पौर्णमास्युदयस्तदु-
च्यते वृद्धिर्धनं निःश्वसनं च, इत्येतच्चोभयं
सर्वेषामयोगिनामपि कासश्वासादिना स्वरसत
एवोत्पद्यते, इत्युक्तम् 'अयत्नजम्' इति, यद्वशा-
दन्तरा चन्द्रसूर्योपरागो भवन्नपि तैरनवधा-
नान्न परं लक्ष्यते । योगिनां पुनश्चन्द्रसूर्योपरा-
गयोग्येतत्प्राणस्य रेचकपूरकाद्यात्मना यत्तेन
भवेदित्युक्तं 'यत्नजम्' इति । यदुक्तम्

'तिथिच्छेदं क्रणं झेयं वृद्धौ चैव धनं भवेत् ।

क्रणं चैव भवेत्कासो निःश्वासो धनमुच्यते ॥'

(स० ७।६४)

इति । तथा

'तिथिच्छेदस्तथा वृद्धिः कासश्वासादि वा भवेत् ।

अयत्नजो यत्नजस्तु प्राणवृत्तिनिरोधतः ॥'

इति ॥ १०९ ॥

एतदेवापानवाहेऽप्यतिदेष्टुमाह

एवं प्राणे विशति चि-

त्सूर्य इन्दुं सुधामयम् ।

एकैकंध्येन बोधांशु
कलया परिपूरयेत् ॥ ११० ॥

क्रमसंपूरणाशालि-
शशाङ्कामृतसुन्दराः ।

तुव्यः पञ्चदशैताः स्यु-
स्तिथयः सितपक्षगाः ॥ १११ ॥

‘एवं’ पूर्वोक्तयैव गत्या प्राणे ‘विशति’ शक्ते-
र्हदन्तमवरोहति चिदात्मा प्राणसूर्यः प्रति-
तुव्यैकैकध्येन प्रबुद्धांशुजालया कलया सुधाम-
यमिन्दुं परिपूरयेत्, येन प्रतिपदेककलो द्विती-
यस्यां द्विकलः—इत्याद्यात्मना क्रमेण संपूरणा-
शालिनः शशाङ्कस्यामृतेन सुन्दरा एताः पञ्च-
दश तुव्य एव सितपक्षगास्तिथयो भवेयुः ।
यदुक्तम्

‘प्राणहंसो यदा प्राप्तस्त्वधस्तात्प्रथमां तुटिम् ।
पूर्वमर्थं त्वहः प्रोक्तं तुव्यर्थमपरं निशा ॥’ (स्व० ७।७७)

१ ख० पु० एकैकस्यैवेति पाठः । २ क० ख० पु० एवेति पाठः ।

इत्युपक्रम्य

‘प्रतिपत्सा तु विज्ञेया चन्द्रशैक्कलो भवेत् ।
द्वितीयायां द्वितीया तु वृद्धिमेति क्रमेण तु ॥
तिथयश्चैवमारभ्य यावत्पञ्चदशी तुष्टिः ।’ (स्व० ७।७९)

इति ॥ १११ ॥

अत्रैव च पक्षसन्धितायप्यतिदिशति

अन्त्यायां पूर्णमस्तुत्यां
पूर्ववत्पक्षसन्धिता ।

इन्दुग्रहश्च प्रतिप-
त्सन्धौ पूर्वप्रवेशतः ॥ ११२ ॥

ऐहिकं ग्रहणे चात्र
साधकानां महाफलम् ।

प्राग्वदन्यदयं मासः

प्राणचारेऽब्द उच्यते ॥ ११३ ॥

पूर्णो माश्चन्द्रो यस्यामेवंविधायां पञ्चदश्यां
तुत्यां पूर्ववदिति, तुत्यधर्घद्वयसंमेलनया । पूर्वेति,

१ क० पु० इत्यायुपेति पाठः । २ क० ख० पु० चान्द्रे इति पाठः ।

पूर्वं पौर्णमासं सन्धिलक्षणं तुव्यर्थं तत्प्रवेशात् । एतच्च यद्यपि पूर्ववदित्यतिदेशाद्रतार्थमेव तथापि पूर्णिमाप्रतिपत्तसंभेदेनैवेनदुग्रहो भवेत् न तु शुद्धायामेव प्रतिपद्यपि,—इति दर्शयितुं साक्षादुक्तम् । ऐहिकमिति, स्वष्टिप्राधान्यात् । प्राग्वदन्यदिति, मातृमेयसंघटादि । यदाहुः

‘शक्तिसंस्तुतसुधारसक्रमात्
पूर्णिमिन्दुमणुराहुराहरन् ।
छादयेदिह महाशुभे ग्रहे
द्रावितं पिवति तं महामुनिः ॥’

इति । इदानीं मासमुपसंहरन्नब्दमवतारयति अयमित्यादिना ॥ ११३ ॥

तमेवाह

षट्सु षट्स्वङ्गुलेष्वर्को
हृदयान्मकरादिषु ।

१ क० पु० बद्यादिति इति पाठः ।

तिष्ठन्माघादिकं षट्कं
कुर्यात्तचोत्तरायणम् ॥ ११४ ॥

मकरादिष्वर्थान्मिथुनान्तेषु, तेन षट्टिरङ्गुलैः
षट्टुणितानि षट्टिंशङ्गवन्तीति भावः । माघे हि
मकरस्योदयो यावदाषाढे मिथुनस्य । यदुक्तम्
'षट्टुलं च सङ्गामो मकरादिषु राशिषु ।
भानोर्माघाद्याषाढान्तं भवेत्तचोत्तरायणम् ॥'

इति ॥ ११४ ॥

अत्रैव विषुवत्सङ्गान्तिं दर्शयति
संक्रान्तित्रितये वृत्ते
भुक्ते चाष्टादशाङ्गुले ।
मेषं प्राप्ते रवौ पुण्यं
विषुवत्पारलौकिकम् ॥ ११५ ॥

अष्टादशाङ्गुल इति प्रतिसंक्रान्त्यङ्गुलषट्कस्य
भोगात् ।

‘ हृदयादुदयस्थानात्सङ्कान्तिर्मकरे स्मृता ।
 षडङ्गुलान्यधस्त्यकत्वा कुम्भे सङ्कमते पुनः ॥
 कण्ठोऽर्च द्विङ्गुलं त्यकत्वा मीने सङ्कमते पुनः ।
 गलोर्धर्वाद्यावत्तालवन्तं त्यकत्वा मेषेऽथ संक्रमेत् ॥
 नासान्तं यावत्सङ्कान्तिरङ्गुलानि षडेव हि ।
 एषा वै विषुसङ्कान्तिरुत्तरे संव्यवस्थिता ॥’

(स्व० तं० ७।९।४)

इति । विषुं व्याप्तिं साम्यमर्हति इति विषुवत् ।
 ‘विषुवत्पारलौकिकम्’ इत्येतच्च यद्यपि निखिलस्यैवोत्तरायणस्य संभवति तथाप्यत्र विशेषेणेति स्वकण्ठेनैतदुक्तम् । यदुक्तम्

‘मकराच्च समारभ्य मिथुनान्तं च सुव्रते ।
 उत्तरायणमत्रैतदेहिकीसिद्धिवर्जितम् ॥’ (स्व० तं० ७।९।७)

इति ॥ ११५ ॥

ननु यद्येतद्विषुवत्पारलौकिकं दक्षिणायनं
 पुनः कीदृक् ? इत्याशङ्क्याह
 प्रवेशे तु तुलास्थेऽर्के
 तदेव विषुवद्वेत् ।

इह सिद्धिप्रदं चैत-
दक्षिणायनगं ततः ॥ ११६ ॥

‘प्रवेश’ इति शक्तिं हृदन्तम् । ‘तदेव’
इत्यष्टादशाङ्गुलोपभोगात्मसंक्रान्तित्रयानन्तर-
भावीत्यर्थः । यदुक्तम्

‘शक्त्यधो हृदये हंसः सङ्क्रमेत्कर्कटे प्रिये ।
षट्ङुलानि संखज्य सिंहे वै सङ्क्रमेत्युनः ॥
षट्ङुलैः पुनस्सक्तैः कन्यां सङ्क्रमते पुनः ।
नासिकाग्रात्तु तालवन्तं त्यक्ते वै विषुवद्वेत् ॥
तुलासंक्रान्तिरेषोक्ता दक्षिणं विषुवद्वेत् ।’
(स्व० ७।१।३)

इति । इह सिद्धिप्रदमिति, यदुक्तम्
‘साधनं यत्कृतं तत्र इह जन्मानि सिद्धिदम्’ ।

इति ॥ ११६ ॥

ननु मकरादे राशिद्वादशकस्य सामान्येन
पारलौकिकैहलौकिकत्वेऽपि प्रत्येकमस्ति कश्चि-
द्विशेषो न वा ? इत्याशङ्क्याह

गर्भता प्रोद्धुभूषिष्य-
 द्धावश्वाथोद्धुभूषुता ।
 उद्धविष्यत्वमुद्धूति-
 प्रारम्भोऽप्युद्धवस्थितिः ११७
 जन्म सत्ता परिणति-
 वृद्धिर्हासः क्षयः क्रमात् ।
 मकरादीनि तेनात्र
 क्रिया सूते सद्वक्फलम् ॥ ११८ ॥

‘गर्भता’ आधानं, प्रोद्धवितुमेषिष्यन् ‘भावः’
 सत्ता यस्यासौ तथा आद्य इच्छापरिस्पन्दः ।
 उद्धवितुमिच्छुरुद्धुभूषुतस्य भावस्तत्त्वं, उद्धव-
 नात्मकैषणीयसंयुक्तमिच्छामात्रमित्यर्थः । ‘उद्ध-
 विष्यत्वम्’ उद्धवनाय स्वात्मन्येवोच्छलत्वेनाव-
 स्थानम् । ‘उद्धूतिप्रारम्भः’ तत्रैव नैविष्यम् ।
 ‘उद्धवस्थितिः’ तत्रैवौन्मुख्यम् । एवं मकरा-
 दिराशिद्वादशकं क्रमादिति, गर्भतादिरूपं यतो

भवति तेन हेतुनात्र बाह्यवीजादिवज्जपादि-
क्रियापि गर्भताद्यनुगुणमेव फलं 'सूते' ददा-
तीत्यर्थः । यदुक्तम्

'आधानमिच्छा संयोग आनन्दो घनता स्थितिः ।
जन्म सत्ता परिणतिर्विद्धिर्हासः क्षयः क्रमात् ॥
माधान्मासात्समारभ्य स्थितयः परिकीर्तिः ।
साधकानां सिद्धिविधौ भावानां चापि संभवे ॥'

इति ॥ ११८ ॥

अत्राप्यवान्तरोऽस्ति विशेषः—इत्याह
आमुत्रिके झषः कुम्भो
मन्त्रादेः पूर्वसेवने ।
चतुष्कं किल मीनाद्य-
मन्त्रिकं चोत्तरोत्तरम् ॥ ११९ ॥
प्रवेशे खलु तत्रैव
शान्तिपुष्ट्यादिसुन्दरम् ।

कर्म स्यादैहिकं तत्त्वं
दूरदूरफलं क्रमात् ॥ १२० ॥

‘झषो’ मकरः । एतौ चार्थात्सिद्धमन्त्रस्य,
असिद्धमन्त्रस्य तु मन्त्रादिसेवानिमित्तं मीनादि-
चतुष्कं; ‘प्रवेशो’ इत्यपानवाहे । यदुक्तम्
‘तस्मादारभ्य मकराद्यानहोमजपादिकम् ।
परलोकनिमित्ताय तदनन्तफलं भवेत् ॥
पुरश्चर्यानिमित्ताय मन्त्रग्रहवतं च यत् ।
मीनादावारभेत्सर्वं मन्त्रसिद्धर्थमात्मनः ॥’
(ख० ७।१०३)

इति । तथा

‘तस्मादिद्वात्मसिद्धर्थं पुष्टर्थं चैव साधयेत् ।
दक्षिणायनजे काले यस्मात्सृष्टिः प्रजायते ॥’
(ख० ७।११०)

इति । एवमुत्तरायणस्य वेदग्रहणपरत्वम्,—
इति यथायर्थं फलदानेऽप्यासन्नत्वं; दक्षिणा-

यनस्य त्वन्तर्विश्रान्तिपरत्वम्,—इति फलदाने
यथायथं दूरत्वम्, अत एवोत्तरायणे दिनस्य
वृद्धिर्निशाया हासोऽत्र त्वन्यथा ॥ १२० ॥

तदाह

निर्गमे दिनवृद्धिः स्या-
द्विपरीते विपर्ययः ।
वर्षेऽस्मिस्तिथयः पञ्च
प्रत्यङ्गुलमिति ऋगः ॥ १२१ ॥

तत्राप्यहोरात्रविधि-
रिति सर्वं हि पूर्ववत् ।

ननु मासारब्धो वर्षः,—इति तेषां प्रत्यङ्गुल-
षट्टे उदय उक्तः; ते च तिथ्यारब्धा,—इति
कथमत्र न तासाम्? इत्याशङ्क्याह ‘प्रत्यङ्गुलं
पञ्च तिथय’ इति । तत्षट्टे त्रिंशङ्गवन्ति येन
तत्र मासोदय उक्तः । ‘तत्रापि’ इत्यङ्गुल-

पञ्चांशे तेन प्रत्यङ्गुलदशांशं दिनं निशा च ।
 'सर्वं' पक्षादि, तेन पूर्वस्मिन्नङ्गुलत्रये कृष्ण-
 पक्षोऽन्यत्र तु परः । तदुक्तम्

'अङ्गुले द्विङ्गुले हृत्र तिथयः पञ्च संस्थिताः ।

तस्याप्यर्थं दिनं पूर्वमपरार्थं निशा भवेत् ॥

षट्पञ्चकास्तिथीनां ये तेऽहोरात्रास्तु मासिकाः ।
 त्रिंशता तैरहोरात्रैर्द्विंपक्षो मास उच्यते ॥'

(स्व० ७९१)

इति ॥ १२१ ॥

ननु प्रहराष्टकन्यायेन मासद्वादशकस्यापि
 किमधिष्ठातारः केचित्संभवन्ति न वा ? इत्या-
 शङ्क्याह

प्राणीये वर्ष एतस्मि-
 न्कार्तिकादिषु दक्षतः ॥ १२२ ॥

पितामहान्तं रुद्राः स्यु-
 द्वादशाग्रेऽत्र भाविनः ।

यदुक्तम्

‘दक्षनामा तु यो रुद्रः कथितोऽत्र महेश्वरि ।
 कार्तिंकं मासमसिलं स तु भुङ्गे महेश्वरि ॥
 चण्डो मार्गशिरोमासि हरः पौर्वे तु कीर्तिः ।
 शौण्डी तु माघमासे च प्रमथः फाल्गुने तथा ॥
 भीमश्वैर्व समाख्यातो वैशाखे मन्मथः सृष्टः ।
 शकुनिज्येष्टुमासे तु आषाढे सुमतिस्तथा ॥
 नन्दोऽथ श्रावणे मासि भाद्रे गोपालकस्तथा ।
 पितामहश्च वीरेशो मासस्याश्वयुजस्य च ॥’

इति । अग्र इत्येकीकारप्रकाशनाहिके ॥ १२२ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

प्राणे वर्षोदयः प्रोक्तो
 द्वादशाब्दोदयोऽधुना ॥ १२३ ॥

खरसास्तिथ्य एकस्मि-

न्नेकस्मिन्नज्जुले क्रमात् ।

द्वादशाब्दोदये ते च

चैत्राद्या द्वादशोदिताः ॥ १२४ ॥

खरसा इति । खेति, शून्यं 'रसाः' षट्, एवं षष्ठिः । तेन प्रत्यङ्गुलमृतुरङ्गुलानां त्रयेऽयनं षट् वर्षः । एवमेकस्मिन्नेव प्राणचारे वर्षोदये यथा प्रत्यङ्गुलषट् द्वादशानां संक्रान्तीनामुदयः एवमिहाब्दानामित्यभिप्रायः । यदुक्तम्

'सङ्क्रान्तयो द्वादशात्र यद्वद्वदे प्रकीर्तिः ।

द्वादशाब्दोदये प्राणे वत्सरासे प्रकीर्तिः ॥'

(स्व० ७। २६)

इति ॥ १२४ ॥

ननु चैत्रस्य प्राक् तालुन्युदयः, इति ततः प्रभृति मन्त्रसेवादि कार्यमित्युक्तम्, इह तु हृदि तस्यैवोदय उक्तः; तदिदानीं साधकः कुत्र मन्त्रादिसेवां कुर्यात् ? इत्यशङ्कयाह

चैत्रे मन्त्रोदितिः सोऽपि

तालुन्युक्तोऽधुना पुनः ।

१ दये काले इति पाठः । २ क० पु० सेवादिकमिति पाठः ।

हृदि चैत्रोदितिस्तेन

तत्र मन्त्रोदयोऽपि हि ॥ १२५ ॥

उक्त इत्यब्दोदये । अधुनोति, द्वादशाब्दो-
दये ॥ १२५ ॥

एवं द्वादशाब्दोदयमभिधाय षष्ठ्यब्दोदय-
मप्यभिधत्ते

प्रत्यङ्गुलं तिथीनां तु

त्रिशते परिकल्पिते ।

सपञ्चांशाङ्गुलेऽब्दः स्या-

त्पाणे षष्ठ्यब्दता पुनः ॥ १२६ ॥

प्रत्यङ्गुलं तिथिशतत्रयमित्यङ्गुलपञ्चभागे
षष्ठिरहोरात्राः । एवं सपञ्चभागेऽङ्गुले षष्ठ्यधिक-
शतत्रयात्माब्द उदियात् । ततः सपञ्चांशाङ्गुलेऽ-
ब्दस्योदयात्प्रागुक्तचषकोदयस्थित्या प्राणापा-

नवाहात्मनि प्राणे षष्ठ्यबदता, षष्ठिरब्दा
भवन्तीत्यर्थः । यदुक्तम् ।

‘हृत्पद्माद्याव शक्त्यन्तं त्रिंशदब्दोदयो भवेत् ।’
(स्व० ७।३४)

इति ॥ १२६ ॥

अत्रैवाहोरात्राणां संकलनां दर्शयति

शतानि षट् सहस्राणि
चैकविंशतिरित्ययम् ।

विभागः प्राणगः षष्ठि-
वर्षाहोरात्र उच्यते ॥ १२७ ॥

अनेन चात्र श्रोतृणामपूर्वदर्शनात् संमोहो
मा भूत्,—इति बाह्याहोरात्रगतप्राणचारसंख्या-
साजात्यमुद्भावितम् । तदुक्तम्

‘विंशतिस्तु सहस्राणि सहस्रं षट्शताधिकम् ।
अहोरात्रास्तु षष्ठ्यब्दे संख्यातास्तु वरानने ॥’

(स्व० ७।३६)

इति ॥ १२७ ॥

नन्वेवं तिथिविभाजनेऽस्य किं प्रयोजनम्,—
इत्याशङ्क्याह

प्रहराहर्निशामास-
त्रृत्वब्दरविषष्टिगः ।
यश्छेदस्तत्र यः सन्धिः
स पुण्यो ध्यानपूजने ॥१२८॥

अब्दरवीत्यब्दद्वादशकं ‘छेदः’ समाप्तिः,
‘संधिः’ संध्या । अयमत्राशयः— यन्नाम हि
नित्यनैमित्तिकादि वाह्ये प्रयत्नशतैरपि पुरुषा-
युषेण निष्पर्ति यायात् न वा, तदन्तरेकस्मि-
न्नेव प्राणचारे प्रहराहर्निशादिकमेण क्षणमात्र-
मवधानात्सुखमेव योगिनः सिध्येदिति । यदुक्तम्

‘चन्द्रसूर्योपरागे च पक्षमासायनेषु च ।
युगादिषु युगान्तेषु यच्च संवत्सरेऽप्यथ ॥
वर्षद्वादशके चैव षष्ठ्यब्देऽथ वरानने ।
स्नानदानेन यज्ञैश्च पूजाहोमजपेन च ॥

ध्यानयोगतपोभिश्च वाहो कालेऽथ यत्कृतम् ।
अमुनोक्ते वरारोहे तत्फलं लभते महत् ॥
प्राणहंसगतिं चारे ज्ञात्वैकस्मिस्तु तद्भजेत् ।'

(स्व० ७।१४०)

इति । यदभिप्रायेणैवाह

‘ या अग्निहोत्राहुतयः सहस्र-
द्वासप्तिः स्युः पुरुषायुषेण ।
नाड्यंशयुक्तया सकृदागु ऊहत्
संपादयेद्यस्तव मार्गवित्सः ॥’

इत्याद्यन्यैरुक्तम् । ननु भवतु नामैतद्यदन्तः
क्षणमवधानमात्रायोगिनो जन्मकृत्यं सिद्धेदि-
ति, इदं तु न नः प्रतिभाति यदन्तःप्राण-
चारे नालिकायबदान्तं क्रमेणाभिधाय द्वित्रि-
चतुरब्दादिकमव्यतिक्रमेण निष्कारणमेव
द्वादशाब्दाद्यभिहितमिति । तत्रापि द्वादशाना-
मेवाब्दानामुदयो न त्रयोदशानां, षष्ठिरेव न
पुनरेकोनषष्ठिरिति, तदधिकस्य चोदयानभिधा-
नमिति न किंचिदत्र निमित्तमुत्पश्यामः,—इति
किमेतदिति न जानीमः । अत्रोच्यते—इह ताव-

योगिनां प्राणे जिते सत्येतद्वेत् न त्वन्यथा,
 प्राणजयश्च योगशास्त्रायुक्तया क्रमेणैव भवेत्;
 अत एव तत्र 'क्रामेदजितां मात्राम्' इत्यायु-
 क्तम् । ततश्चात्र तु व्यादिक्रमेणैव यथायथं तारत-
 म्यादब्दपर्यन्तं तदुदय उक्तः । एवं जितप्राणः
 कश्चिद्योगी यदि क्रममपहाय तत्र द्वादशानाम-
 बदानामुदयमनुसंदध्यात्, तत्स्य निमित्तता-
 मियात् अत्यन्तमेव प्राणस्य जितत्वात्; न चेह
 ज्योतिःशास्त्रवत् संवत्सराणां क्रमः कश्चिद्वि-
 वक्षितो येनास्यातिक्रमः स्यात्; यावता हि
 जितप्राणो योगी यन्नाम तत्रानुसंधत्ते तत्स्य
 साक्षात्कृतं भवेत्— इत्यभिधानीयं, तच्चैवमस्तु
 नैवं वा को विशेषः । न चात्र योगिनां प्राणं
 जेतुं किंचिदपेक्षान्तरमस्ति येन क्रमोऽवश्य-
 स्वीकार्यः स्यात् । न च सहसैवात्यन्तं विद्वोऽ
 प्यनुसन्धानं कार्यम्, -इत्यन्तरा सोपानकल्पतया

द्वादशाब्दोदय उक्तः । एवं षष्ठ्यब्दोदयेऽपि
वाच्यम् । तस्माद्यथांशांशिकाक्रमेण विषं भक्ष-
यन् कश्चिज्जीर्णविषः सन् अक्रमेण बह्वपि विषं
भक्षयन् जरयेदेवमिहापि ज्ञेयम् । एतदेव च
तदधिकस्याप्युदयानभिधाने निमित्तम् । एवं
परां काष्ठां प्राप्तो योगी यत्किञ्चित्तत्रानुसंदध्यात्
तदेव साक्षात्कुर्यात्— इत्यानन्त्यात्कियदन्यद-
भिधीयते इति । न ह्यतोऽधिकेनोक्तेन किंचित्प्र-
योजनान्तरमुत्पश्यामः । यदुक्तमनेनान्यत्र

‘न षष्ठ्यब्दोदयादधिकं परीक्षयते आनन्त्यात् ।’

(तं. सा० ६ आ०)

इति । यत्पुनरन्यत्र विंशत्यधिकोक्तराब्दशतो-
दयोऽप्युक्तस्तदप्येवं प्रदर्शनपरमेवेत्येकस्मिन्नेव
प्राणचारे कल्पोऽप्यनुपसंहितः साक्षात्कृतो भवेद-
व को नामात्र विरोधः । यत्तु द्वादशानामेवाब्दा-
नां षष्ठेरेव वा कथमभ्युदयोऽभिहितः,—इत्युक्तं
तद्यद्यपि शिंशपाचोदयं तदन्याभिधानेऽप्येवंचो-

द्यावकाशात्, तथापि अत्यन्तमेवापूर्वार्थदर्शनेन
श्रोतृणामत्र संमोहो मा भूत्—इति कारुण्याद्भ-
गवता प्राच्यगणनाक्रमसजातीयमेवैतदुक्तमिति
न कश्चिद्वोषः ॥ १२८ ॥

एवमन्तः कालस्य खरूपं निरूप्य वहिरपि
निरूपयति

इति प्राणोदये योऽयं
कालः शक्तयेकविग्रहः ।

विश्वात्मान्तःस्थितस्तस्य
बाह्ये रूपं निरूप्यते ॥ १२९ ॥

प्राणोदय इत्यर्थादपानोदयेऽपि विश्वात्मत्वे
हेतुः ‘शक्तयेकविग्रह’ इति ॥

तदेवाह

षट् प्राणाश्चषकस्तेषां
षष्ठिर्नाली च तास्तथा ।

तिथिस्तत्रिंशता मास-
 स्ते द्वादश तु वत्सरः ॥ १३० ॥
 अब्दं पित्र्यस्त्वहोरात्र
 उदगदक्षिणतोऽयनात् ।
 पितृणां यत्स्वमानेन
 वर्षं तद्विव्यमुच्यते ॥ १३१ ॥
 षष्ठ्यधिकं च त्रिशतं
 वर्षाणामत्र मानुषम् ।

तथेति षष्ठिरेव । स्वमानेनेति मानुषात्मक-
 स्वकाहोरात्रकल्पनयेत्यर्थः । यत्पित्र्यं वर्षं तदेव
 दिव्यमुच्यते, येन पितृणां देवानामप्यहो-
 रात्रादि समानमेवेति भावः । तस्य च पित्र्यस्य
 दिव्यस्य वा वर्षस्य कियन्मानमित्युक्तं ‘मानुषं
 षष्ठ्यधिकं वर्षशतत्रयम्’ इति ॥ १३१ ॥

एतदेव विभजति

तत्र द्वादशभिर्हत्वा
 माससंख्यात्र लभ्यते ॥ १३२ ॥

तां पुनस्त्रिंशता हत्वा-
 होरात्रकल्पना वदेत् ।

हत्वा तां चैकविंशत्या
 सहस्रैः षट्शतेन च ॥ १३३ ॥

प्राणसंख्यां वदेत्तत्र
 षष्ठ्याद्यब्दोदयं पुनः ।

तदिति, दिव्यं वर्षं 'द्वादशभिर्हत्वा, इति
 द्वादशभिर्विभज्य, तेनात्र मानुषवर्षत्रिंशदात्मा
 द्वादशो भागो मासः । तामिति, माससंख्यां
 'त्रिंशता हत्वा' त्रिंशत्रूपा कृत्वा, तेनात्र मानु-
 षवर्षात्मा त्रिंशो भागो दिव्योऽहोरात्रः । तामिति,
 मानुषषष्ठ्यधिकशतत्रयदिनात्मिकामहोरात्रक-
 ल्पनाम् 'एकविंशत्या सहस्रैः षट्शतेन च

१ ग० पु० वहेदिति पाठः । २ ख० पु० द्वादशधा विभज्येति पाठः ।

हत्वा' इति तथात्वेन भागशः कृत्वेत्यर्थः । एवं
हि प्रति मानुषीं नालिकां दिव्यः प्राणचारो
भवेदिति भावः । एवमविशिष्टैव सर्वत्र प्रत्यहं
प्राणचारे संख्येत्याख्यातं स्यात् । तत्रेति प्राण-
संख्यायां, पुनरित्यादाविवेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

नन्वन्ये पित्र्यमेव वर्षं देवानां दिनमित्यु-
क्तवन्तस्तत्कथमिह तयोः साम्यमुक्तं, किमत्र
किंचित्साधकं प्रमाणमस्ति ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुभिः श्रीम-
द्रौरवादिस्ववृत्तिषु ॥ १३४ ॥

तदेव पठति

देवानां यद्होरात्रं
मानुषाणां स हायनः ।
शतत्रयेण षष्ठ्या च
नृणां विबुधवत्सरः ॥ १३५ ॥

पित्र्यं दिनं मानुषाणां हायन इत्यविवादः ।
 देवानामप्येवमित्युक्तेरनयोः साम्यमेव,—इत्य-
 थासिद्धम् । नृणामित्यत्र हायनानामिति शेषः ॥
 न केवलमेतद्वुरुभिरेवोक्तं यावदागमोऽप्येव-
 मेव,—इत्याह

श्रीमत्स्वच्छन्दशास्त्रे च
 तदेव मतमीक्ष्यते ।
 पितृणां तदहोरात्र-
 मित्युपक्रम्य पृष्ठतः ॥ १३६ ॥

एवं दैवस्त्वहोरात्र
 इति हौक्योपसंहृतिः ।

पृष्ठत इति पश्चात् । यदुक्तं तत्र

‘ दक्षिणं चायनं रात्रिरुत्तरं चायनं दिनम् ।
 पितृणां तदहोरात्रमनेनाब्दस्तु पूर्ववत् ॥
 एवं दैवस्त्वहोरात्रस्तत्राप्यब्दादि पूर्ववत् । ’

(स्व० ११२०८)

१ क० पु० उक्तेन तयोरिति पाठः । २ ग० पु० अपीति पाठः ।

इति ॥ १३६ ॥

एवं पित्र्यं वर्षं देवानां दिनमिति यदन्यैरुक्तं
तदयुक्तमेव,—इत्याह

तेन ये गुरवः श्रीम-
त्स्वच्छन्दोक्तिद्वयादितः ॥ १३७

पित्र्यं वर्षं दिव्यदिन-
मूचुभ्रान्ता हि ते मुधा ।

‘भ्रान्ता’ इत्यत्र हेतुः ‘उक्तिद्वयादितः’
इति । पितृणामित्येकोक्तिः, एवं दैव इति
द्वितीया, आदिशब्दाद्वरुद्धिकारोक्तिः ॥ १३७ ॥

इदानीमेतदुपजीवनेनैव युगादिव्यवस्था-
मप्याह

दिव्यार्काब्दसहस्राणि

युगेषु चतुरादितः ॥ १३८ ॥

एकैकहान्या तावद्द्विः

शतैस्तेष्वष्टु संधयः ।

चतुर्युगैकसप्तत्या
 मन्वन्तस्ते चतुर्दश ॥१३९॥
 ब्रह्मणोऽहस्तत्र चेन्द्राः
 क्रमाद्यान्ति चतुर्दश ।

‘अर्का’ द्वादश । युगेषु चतुर्ष्वपि चतुरादित एकैकहान्येत्येषां विभागः; तेन कृते चत्वारि सहस्राणि, त्रेतायां त्रीणि, द्वापरे द्वे, कलावेकम्—इति दिव्यानां वर्षाणां दशसहस्राणि चतुर्षु युगेषु मानम् । अवशिष्टस्य सहस्रद्वयस्य विभागमाह ‘तावद्विरित्यादिना’ । तावद्विश्चतुरुद्यादिभिरेवाष्ट सन्धय इति चतुर्णां युगानामाद्यन्तयोर्भावात्, उभयमीलनया तु चत्वारः । एवं कलेरन्तंगं शतं कृतस्यादौ चत्वारि शतानीति कलिकृतयुगसंध्या पञ्च शतानि एवं कृतत्रेतयोः संध्या सप्तशतानि, त्रेताद्वापरयोः पञ्च, द्वापरकलियुगयोस्त्रीणि

गणयित्वा सहस्रद्वयम्,—इत्युभयतो दिव्यं वर्ष-
सहस्रद्वादशकं चतुर्युगम् । तदुक्तम्

‘द्वादशाब्दसहस्राणि विज्ञेयं तु चतुर्युगम् ।
चतुर्भिस्तु कृतं देवि सहस्रैस्तु यथाक्रमम् ॥
त्रेता ज्ञेया त्रिभिर्देवि द्वाभ्यां वै द्वापरः स्मृतः ।
सहस्रैव वर्षाणां विज्ञेयस्तु कलिः प्रिये ॥’
(स्व० ११२१०)

इति । तथा

‘शतानि चत्वारि कृते त्वादिरन्तश्च कीर्त्ते ।
त्रेते शतत्रयं ज्ञेयं द्वापरे तु शतद्वयम् ॥
कलौ चापि शतं ज्ञेयं संध्यामानमिदं स्मृतम् ।’
(स्व० ११२१२)

इति । त इति मन्वन्ताः । तत्रेति ब्राह्मोऽहिं,
चतुर्दशोति तेन प्रतिमन्वन्तरमेकैक इन्द्रः
संहारं यातीत्यर्थः । तदुक्तम्

‘दिनेनैकेन ब्राह्मेण इन्द्राश्चैव चतुर्दश ।
राज्यं कृत्वा क्रमाधान्ति मन्वन्तरव्यवस्थया ॥’
(स्व० ११२२९)

इति । अत एवानेन संहारचित्रताया अप्यव-
काशो दत्तः ॥ १३९ ॥

तदाह

ब्रह्माहोऽन्ते कालवह्ने-
ज्वाला योजनलक्षिणी ॥ १४०
दग्ध्वा लोकत्रयं धूमा-
त्वन्यत्प्रस्वापयेत्रयम् ।

लोकत्रयमिति, निरयेभ्यः प्रभृति भूर्भुवः-
स्वःपर्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तम्

‘ सा दहेन्द्रकान्देवि पातालानि समन्ततः ।
त्रिंश्लोकांश्वैव दहति भूर्भुवःस्वःपदान्तकान् ॥ १ ॥

(स्व० ११२३७)

इति । अन्यदिति, महोऽनन्तपःसंज्ञम् ॥ १४० ॥

ननु सर्वेषां भुवने श्वराणामधोऽध एव सर्वत्र
सृष्टिसंहारकारित्वं श्रूयते; वक्ष्यते च पुरस्ता-
त्तदिदं पुनः कस्मादन्यथोक्तम्,—इत्याशङ्क्याह

निरयेभ्यः पुरा काल-
 वह्नेव्यक्तिर्यतस्ततः ॥ १४१ ॥

विभुरधःस्थितोऽपीश
 इति श्रीरौरवं मतम् ।

अस्य खलु निरयेभ्यः पूर्वं स्वाष्टिरिति
 तदधोऽवस्थानं न तु तदपकर्षात्; अतश्च तदधः-
 स्थितोऽपि विभुव्यापकत्वादूर्ध्वमपि संहारादौ
 स्वामीत्यर्थः । न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवो-
 क्तमित्याह ‘इति श्रीरौरवं मतम्’ इति ।
 तदुक्तं तत्र

‘नरकाणामधः पूर्वं व्यक्तिरस्योपजायते ।

सर्वस्थानोऽपि संस्तसादधःस्थ इव लक्ष्यते ॥ १ ॥

इति ॥ १४१ ॥

न केवलमेवं विश्रमास्ते यावदेकार्णवीभावे-
 ऽपि, — इत्याह

१ ग० पु० विभुरप्येष तदध इति पाठः ।

ब्रह्मनिःश्वासनिर्धूते
 भस्मनि स्वेदवारिणा ॥ १४२ ॥
 तदीयेनाष्टुं विश्वं
 तिष्ठेत्तावन्निशागमे ।

ननु यद्येवं तत्तदा तेषां भुवनानामीश्वरा-
 स्तद्वासिनो वा जीवाः कुत्रासते ? इत्याशङ्क्याह
 तस्मिन्निशावधौ सर्वे

पुद्गलाः सूक्ष्मदेहगाः ॥ १४३ ॥
 अग्निवेगेरिता लोके
 जने स्युर्लयकेवलाः ।

कूष्माण्डहाटकाद्यास्तु
 क्रीडन्ति महदाल्ये ॥ १४४ ॥

‘सूक्ष्मदेहगाः’ पुर्यष्टकरूपाः । तुशब्दो
 व्यातिरेके । अत एव क्रीडन्तीत्युक्तम् ॥ १४४ ॥
 निशाक्षये पुनः किं स्यात्—इत्याशङ्क्याह

निशाक्षये पुनः सृष्टिं
कुरुते तामसादितः ।

तामसादित इति, यदुक्तम्

‘प्रथमं तामसीं सृष्टिं करोति तमसोत्कटाम् ।’

(स्व० ११२४४)

इत्युपक्रम्य

‘तमोरजःसमावेशान्मानवान्स सुजेत्पुनः ।

रजःसत्त्वसमाविष्टः सुजेन्मुनिवरेष्वरान् ॥

गतनिद्रः प्रबुद्धः स सत्त्वाविष्टो जगत्पतिः ।

सुजेदेवान्सलोकांश्च पूर्वयैव व्यवस्थया ॥’

(स्व० ११२४६)

इति ॥

एवं प्रत्यहं कुर्वते मन्त्रन्तराष्ट्राविंशत्यात्म-
काहोरात्रकलनया स्वकर्वर्षशतान्तेऽस्य संहारः—
इत्याह

स्वकर्वर्षशतान्तेऽस्य

क्षयस्तद्वैष्णवं दिनम् ॥ १४५ ॥

रात्रिश्च तावतीत्येवं
 विष्णुरुद्रशताभिधाः ।
 क्रमात्स्वस्वशतान्तेषु
 नश्यन्त्यत्राण्डलोपतः ॥ १४६

एतदेव यथोत्तरमतिदिशति ‘तदित्यादिना’ । तद्वाह्यं वर्षशतम् । ‘अण्डलोपतः’ इत्यण्डलोपमवधिं कृत्वा, तेन तन्नाशाद्रह्माण्डोऽपि नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तम्

‘विष्णोश्च तदिनं प्रोक्तं रात्रिवै तत्समा भवेत् ।
 अनेन परिमाणेन तस्याब्दं तु विधीयते ॥
 वर्षाणां च शते पूर्णे सोऽपि याति परे लयम् ।
 विष्णोरायुर्यदेवोक्तं रुद्रस्यैतदिनं प्रिये ॥’
 (स्व० ११२६३)

इति ।

‘वत्सराणां शते पूर्णे शतरुद्रदिनक्षयात् ।
 सोऽपि याति परं स्थानं.....॥’ (स्व० ११२७१)

इति ।

‘ शतरुद्राश्च देवेशि स्वान्दानां तु शतात्यये ।

ते प्रयान्ति परं तत्त्वं ततोऽण्डं च विनश्यति ॥ १ ॥

(स्व० ११२७३)

इति च । अण्डनाशाच्च कालाग्निरुद्रस्यापि
नाशः,—इत्यर्थसिद्धम् । यदुक्तम्

‘ ततः कालाग्निरुद्रश्च कालतत्त्वे लयं ब्रजेत् । १ ॥

(स्व० ११२७७)

इति ॥ १४६ ॥

अव्यक्तान्तमपीयमेव व्यवस्था,—इत्याह

अवाद्यव्यक्ततत्त्वान्ते-

ष्वित्थं वर्षशतं क्रमात् ।

दिनरात्रिविभागः स्यात्

स्वंस्वायुःशतमानतः ॥ १४७ ॥

एवं व्यवस्थयाव्यक्तस्थानां कियन्मानं दिनं
भवेत्,—इत्याशङ्काथाह

ब्रह्मणः प्रलयोल्लास-
 सहस्रैस्तु रसाग्निभिः ।
 अव्यक्तस्थेषु रुद्रेषु
 दिनं रात्रिश्च तावती ॥ १४८

रसाग्निभिरिति, षट्क्षिंशता । ब्रह्मण इति,
 बुद्धितत्त्वस्थस्य न तु सत्यलोकस्थस्य; नहि तदा-
 युष्कलनयैतत्कलयितुमेव शक्यमिति भावः ।
 तेन बुद्धितत्त्वस्थस्य ब्रह्मणो गुणतत्त्वशतरुद्रदि-
 नान्ते संहारस्तदिनारम्भे च स्तृष्टिः—इति तदीये-
 ऽब्दे तस्य सषष्ठिशतत्रयं प्रलयोल्लासा भवन्ति,
 ते च शतेन गुणिताः षट्क्षिंशतसहस्रसंख्याका भवे-
 युरित्युक्तं ‘रसाग्निभिः प्रलयोल्लाससहस्रैरिति
 तावद्गुणपरीमाणं च गुणतत्त्ववासिनां रुद्राणा-
 मायुर्यदव्यक्तस्थानां दिनामित्युक्तम् ‘अव्यक्त-
 स्थेषु दिनं रात्रिश्च तावती’ इति । यदुक्तम्

‘षट्टिंशत्तु सहस्राणि ब्रह्मणां प्रलयोऽव्वाः ।

अव्यक्ते च दिनं प्रोक्तं रुद्राणां तन्निवासिनाम् ॥’

(स० ११२८९)

इति । अस्याश्च व्यवस्थायाः शक्तितत्त्वान्तम-
विशेषेऽप्यव्यक्तान्तमेवमातिदेशस्येदमेव प्रयो-
जनं यदत्र गुणतत्त्ववर्तिरुद्रायुरपेक्षया दिनमा-
नस्य संख्यानैयत्यमुत्पन्नमिति ॥ १४८ ॥

अत्र च स्तृष्टिसंहारादौ कस्याधिकारः,—
इत्याशङ्क्याह

तदा श्रीकण्ठ एव स्या-
त्साक्षात्संहारकृत्प्रभुः ।
सर्वे रुद्रास्तथा मूले
मायागर्भाधिकारिणः ॥ १४९

अव्यक्ताख्ये ह्याविरिश्चा-
च्छ्रीकण्ठेन सहासते ।

साक्षात्र तु विरिच्चादिमुखेन, यतस्तदानीं
 विरिच्चात्रभृति प्रकृतिगर्भाधिकारिणः सर्वं एव
 तत्त्वावनेश्वररूपा रुद्रा अव्यक्ताख्ये मूले
 प्रकृतितत्वे श्रीकण्ठेन सहासते, अर्थाच्छ्रीक-
 णठनाथमेव नायकतया प्रधानीकृत्य तिष्ठन्ती-
 त्यर्थः । यदुक्तम्

‘प्रजाः प्रजानां पतयः पितरो मानवैः सह ।

सांख्यज्ञानेन ये सिद्धा वेदेन ब्रह्मवादिनः ॥

छन्दःसामानि चोङ्कारो बुद्धिस्तदेवताः प्रिये ।

अहि तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः ॥’

इति ॥ १४९ ॥

ननु

‘महाकल्पस्य पर्यन्ते ब्रह्मा याति परे लयम् ।’

(स्व० ११२६१)

इत्याद्युक्त्या तस्य परशिवे लय उक्तस्तत्कथ-
 मसावास्ते,— इत्याशङ्कायाह

निवृत्ताधःस्थकर्मा हि

ब्रह्मा तत्राधरे धियः ॥ १५० ॥

न भोक्तां ज्ञोऽधिकारे तु
 वृत्त एव शिवीभवेत् ।
 स एषोऽवान्तरलय-
 स्तत्क्षये सृष्टिरुच्यते ॥ १५१ ॥

यद्यसाववृत्तपरशक्तिपातस्तद्युद्ध्यधोनिवृत्त-
 कर्मतया भोगाभावात्तत्र भोक्ता न भवेत्,—इत्य-
 त्रैवास्ते, अन्यथा पुनर्यदि ज्ञानी साक्षात्कृता-
 त्मतत्त्वः स्यात् अधिकारनिवृत्यनन्तरं स
 ‘शिवीभवेत्’ तदैकात्म्येनैव प्रस्फुरेदित्यर्थः ।
 एवमन्येषामपि ज्ञेयम् । अवान्तरलय इति,
 ब्रह्माण्डलयस्योक्तत्वात्प्रकृत्यण्डलयस्य च वक्ष्य-
 मणत्वात् ॥ १५१ ॥

नन्वत्र

‘बुद्धितत्त्वे स्थिता वौद्धा गुणेष्वप्याहृताः स्थिताः ।
 स्थिता वेदविदः पुंसि त्वव्यक्ते पाञ्चरात्रिकाः ॥’

१ क० ग० पु० ज्ञाधिकारे इति तथा ख० पु० वृत्तेरेवेति पाठः ।
 ग० पु० भोक्ता ज्ञान्यधिकारे तु इति पाठः ।

इत्याद्युत्तया केचिदात्मानो मुक्ताः संभवन्ति,
केचिच्च बद्धास्तत्कथमविशेषैर्णौकूं ‘तत्क्षये
स्वष्टिरुच्यते’ इति, नहि मुक्तांत्मनां पुनः संस्वृतिः
स्यात्— इत्याशङ्कयाह

सांख्यवेदादिसंसिद्धा-
ञ्चीकण्ठस्तदहर्मुखे ।
सृजत्येव पुनस्तेन
न सम्यद्भुक्तिरीदशी ॥ १५२ ॥

इदानीं पूर्वोक्त्यैव नीत्या यथोत्तरं वृद्धिक्र-
मेण दिनादिव्यवस्थामतिदेशद्वारेण दर्शयति-
‘प्रधाने’ इत्यादिना ‘सामनसे पदे’ इत्यन्तम्

प्रधाने यदहोरात्रं
तज्जं वर्षशतं विभोः ।
श्रीकण्ठस्यायुरेतच्च
दिनं कञ्चुकवासिनाम् ॥ १५३ ॥

તત્કર્માન્નિયતિઃ કાલો
 રાગો વિદ્યા કલેત્યમી ।
 યાન્ત્યન્યોન્યં લયં તેષા-
 માયુર્ગાહનિકં દિનમ् ॥૧૯૪॥
 તહિનપ્રક્ષયે વિશ્વં
 માયાયાં પ્રવિલીયતે ।
 ક્ષીણાયાં નિશિ તાવત્યાં
 ગહનેશઃ સૂજેત્પુનઃ ॥૧૯૫॥
 એવમબ્યક્તકાલં તુ
 પરાર્ધેર્દશભિર્જહિ ।
 માયાહસ્તાવતી રાત્રિ-
 ર્ભવેત્પ્રલય એષ સઃ ॥૧૯૬॥
 માયાકાલં પરાર્ધાનાં
 ગુણયિત્વા શતેન તુ ।

ऐश्वरो दिवसो नादः
 प्राणात्मात्र सृजेज्जगत् ॥१५७
 तावती चैश्वरी रात्रि-
 र्यत्र प्राणः प्रशाम्यति ।

अहोरात्रमिति, गुणतत्त्ववर्तिरुद्रायुरपेक्षया
 ब्राह्मप्रलयोल्लासद्वासपतिसहस्रसंख्याकम् । तज्ज-
 मिति, षष्ठ्यधिकेन शतत्रयेण गुणयित्वा
 इत्यर्थः । एतदिति, वर्षशतपरीमाणं श्रीकण्ठी-
 यमायुः । कञ्चुकवासिनामित्यर्थान्नियतिरुद्व-
 स्थानां वामदेवादीनां न तु कालतत्त्वादिगता-
 नामपि; तदपेक्षया हि कालतत्त्वादौ यथोत्तरं
 वृद्ध्यादिव्यवस्था संभवेत्, अत एव ‘क्रमाद-
 न्योन्यं लयं यान्ति’ इत्युक्तम् । आगमोऽप्येवं

‘ततो नियतिकालौ च रागो विद्या कला तथा ।

परस्परं लयं यान्ति क्रमात्सर्वे स्वमानतः ॥’

(स्व० ११२९२)

इति । तेषामिति, कलातत्त्वस्थानां महादेवा-

दीनां न तु सर्वेषां कञ्चुकवासिनां; तथात्वे हि
गाहनिकं दिनमव्यक्तकालसंख्यामपेक्ष्य पञ्च-
दशस्थानावस्थितेन दशगुणेन परार्थेन वक्ष्य-
माणं गुणनं सङ्गतिमियात् । तत्सर्वेषामेव कञ्चु-
कवासिनां यथोत्तरमायुषो वृद्ध्या गाहनिकस्य
दिनस्यानवच्छन्नसंख्याप्रतिपादनार्थमेवं वक्ष्य-
माणं सङ्गच्छते,—इत्यलं बहुना । गणना तु
ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखिता,—इति स्वयमेवा-
भ्यूद्या । तावत्यामिति, वक्ष्यमाणदिनसमाना-
याम् । जहीति गुणयेत्यर्थः । यदुक्तम्

‘प्राधानिकपरार्थेन दशधा गुणितेन च ।
माया संहरते सर्वं पुनश्चैव सृजेज्जगत् ॥
मायाकालपरार्थस्य शतधा गुणितस्य च ।
ईश्वरः कुरुते सृष्टिं संहरेच्च पुनः सृजेत् ॥’

(ख० ११२९७)

इति । अनेन चात्रोत्तरोत्तरं कालः प्रकृष्यते,—
इत्युक्तं स्यात्; एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । ‘नाद’

१ पुनश्च संहरेज्जगदिति मूलग्रन्थपाठः ।

इति वाहिरुन्मेषरूपतया नदनस्वभाव ईश्वरः ।
प्राणात्मेति, प्राणप्रमातृत्वात् । प्रशास्यतीति,
अत ऊर्ध्वं प्राणस्य प्राधान्याभावात्, विश्व-
मिति तस्याप्यहन्तायां विश्रान्तेः ॥ १५७ ॥

न केवलमत्र नादात्मनः प्राणस्यैव प्रशमो
यावद्विन्द्राद्यात्मिकायाः संविदोऽपि भविष्यति,—
इत्याह

प्राणगर्भस्थमप्यत्र
विश्वं सौषुम्नवर्त्मना ॥ १५८ ॥

प्राणे ब्रह्मविले शान्ते
संविद्याप्यवशिष्यते ।

अंशांशिकातोऽप्येतस्याः
सूक्ष्मसूक्ष्मतरोल्यः ॥ १५९ ॥

गुणयित्वैश्वरं कालं
पराधीनां शतेन तु ।

सादाशिवं दिनं रात्रि-
र्महाप्रलय एव च ॥ १६० ॥

सदाशिवः स्वकालान्ते
बिन्दुधैर्यन्दुनिरोधिकाः ।
आक्रम्य नादे लीयेत
गृहीत्वा सचराचरम् ॥ १६१ ॥

नादो नादान्तवृत्त्या तु
भित्त्वा ब्रह्मविलं हठात् ।
शक्तितत्त्वे लयं याति
निजकालपरिक्षये ॥ १६२ ॥

एतावच्छक्तितत्त्वे तु
विज्ञेयं खल्वहर्निशम् ।
शक्तिः स्वकालविलये
व्यापिन्यां लीयते पुनः ॥ १६३ ॥

व्यापिन्या तद्विवारात्रं
 लीयते साप्यनाश्रिते ।
 परार्धकोद्या हत्वापि
 शक्तिकालमनाश्रिते ॥ १६४ ॥
 दिनं रात्रिश्च तत्काले
 परार्धगुणितेऽपि च ।
 सोऽपि याति लयं साम्य-
 संज्ञे सामनसे पदे ॥ १६५ ॥
 महाप्रलय इति, शुद्धाध्वनोऽपि संहरणात् ।

तदुक्तम्

' ततः सदाशिवो देवः स्वमानेन च संहरेत् ।
 सृजते च पुनर्भूय आत्मीये देव्यहर्षुखे ॥
 महाप्रलय ऐशोक्तः सादाख्ये तु दिनक्षये । '

(सू. ११२९८)

इति ।

‘ विन्दुं चैवार्धचन्द्रं च भित्त्वा चैव निरोधिकाम् ।
नादतत्त्वे लयं याति गृहीत्वा सचराचरम् ॥’
(स्व० ११३००)

इति । नादान्तवृत्त्येति, नादान्तभूमिकामासा-
द्यत्यर्थः । यदुक्तम् ।

‘ नादः सौषुप्तमार्गेण भित्त्वा ब्रह्मबिलं प्रिये ।
शक्तितत्त्वे लयं याति शक्तितत्त्वदिनक्षये ॥’

(स्व० ११३०१)

इति । एतावदिति, सदाशिवायुःसंख्यातम् ।
तदिति, यः शक्तिलयकालः । परार्धकोद्योति,
यदुक्तम् ।

‘ शक्तिकालपरार्धस्य कोटिधा गुणितस्य तु ।
अनाश्रितस्य देवस्य दिनमेकं प्रकीर्तितम् ॥’

(स्व० ११३०३)

सोऽपीत्यनाश्रितः । तदुक्तम् ।

‘ अनेन परिमाणेन परार्धगुणितेन च ।
सोऽपि याति परं स्थानं कारणं समनाश्रयम् ॥’
(स्व० ११३०४)

इति ॥ १६५ ॥

नन्वेवं समनाया अपि लयः कस्मान्नोच्य-
ते,—इत्याशङ्क्याह
स कालः साम्यसंज्ञः स्या-
नित्योऽकल्यः कलात्मकः ।
यत्तत्सामनसं रूपं
तत्साम्यं ब्रह्म विश्वगम् ॥१६६॥

यतः स विश्वकलनाकारी कालः समना-
ख्या येयं कला शक्तिस्तदात्मकोऽत एव नित्यो,
न ह्यस्याः समनाख्यायाः शक्तेर्महाप्रलयेऽपि
नाशः,—इत्याशंयः । यदभिप्रायेणैवान्यैः ‘शंभुः
पुरुषो माया नित्यम्’इत्याद्युक्तम् । अत एव
पृथिव्यादेरनाश्रितान्तस्य विश्वस्याभेदात्मना
साम्येनावस्थानात्साम्यशब्दाभिधेयः, अत एव
भेदप्रथाया अभावात् ‘अकल्यः’ कलयितुमशक्य
इत्यर्थः । शक्त्यन्तं हि विश्वसंहारे वृत्ते सकलोऽ
यमणुवर्गः संभूय समनायामेवास्ते,— इत्याह

‘यत्तत्सामनसं रूपं तद्विश्वगं साम्यम्’इति ।
न चैवमपि भेदवादिवदिदं परस्माद्व्याणोऽति-
रिक्तमित्युक्तं ‘ब्रह्म’ इति, परब्रह्मरूपमित्यर्थः ।
तदुक्तम्

‘स कालः साम्यसंज्ञश्च जन्ममृत्युभयांपहः ।

तस्याप्यूर्ध्वमेयस्तु कालः स्यात्परमावधिः ॥

नित्यो नित्योदितो देवि अकल्यश्च न कल्यते ।’

(स्व ० ११३४६)

इति ॥ १६६ ॥

न केवलमत्र प्रलयावसरे विश्वस्यावस्थान-
मेव यावत्सृष्टिर(ष्टाव)पि,—इत्याह

अतः सामनसात्काला-

न्निमेषोन्मेषमात्रतः ।

तुव्यादिकं परार्धान्तं

सूते सैवात्र निष्ठितम् ॥ १६७ ॥

१ मृत्युजरापह इति मूलग्रन्थे पाठः ।

२ ख ० उ० सामरसादिति पाठः ।

३ ख ० उ० उन्मेषरूपत इति पाठः ।

४ क ० ख ० उ० सूत्रं चैवेति पाठः ।

निमेषोन्मेषमात्रत इति, सदाशिवे श्वरद-
शामधिशयानादित्यर्थः । यदुक्तम्

‘स चाधः कल्येत्सर्वं व्यापिन्याद्यं धरावधि ।

तु त्यादिभिः कलाभिश्च देव्यध्वानं चराचरम् ॥’

(स्व० ११३०७)

इति । अत एव चान्यैरस्मच्छास्त्रप्रक्रियामजानानैः ‘शक्तयन्तं महाप्रलये वृत्ते सकलोऽयमणुवर्गः प्रलयान्त ऊर्ध्वोर्ध्वमवस्थितेरभिधानात्परिशिष्टं शिवतत्त्वमेवासादयेत् । तदासादनमेव च मुक्तिः; तदक्रमेण सर्वेषामनायासमेव सा सिद्ध्येदिति किं शास्त्रानुष्टानादिना’ इत्यादियज्ञोदितं तदुत्थानोपहतमेव । न हि शक्तयन्तं प्रलयेऽप्येषां शिवतत्त्व एवावस्थानं समनायामेवमभिधानात्

‘समनान्तं वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।’

(स्व० ४१४२९)

इत्याद्युत्तया तदन्तं च बन्ध एव,—इति को

१ क० पु० कल्येद्विश्वमिति पाठः ।

नाम तत्र मुक्तेरवकाशः । न चैवमपि शंभुवत्स-
मनाया अपि नित्यत्वादभेदवादक्षतिर्भेदमेवा-
धिकृत्य स्तृष्टिप्रलयादिव्यवहारस्योत्थानात् ; व-
स्तुतः पुनरभेदवादचर्चा प्रतिपदमिह दर्शिता
दर्शयिष्यते च,—इत्यलं बहुना ॥ १६७ ॥

एवमुक्तवक्ष्यमाणपरिमाणोपयोगिन्याः सं-
ख्यायाः क्रमेण रूपं दर्शयति

दशशतसहस्रमयुतं

लक्षनियुतकोटि सार्वुदं वृन्दम् ।

खर्वनिखर्वे शंखा-

ब्जजलधिमध्यान्तमथ परार्धं च ॥

अब्जेति पद्मं, जलधीति सागरः ॥ १६८ ॥

नन्वेवमवस्थानमेषां कथं स्यात् ? इत्या-
शङ्क्याह

इत्येकस्मात्प्रभृति हि

दशधादशधा क्रमेण कलयित्वा ।

एकादिपराधान्ते-

ष्वष्टादशसु स्थितिं ब्रूयात् ॥ १६९

यदुक्तम्

‘एकं दशगुणं पूर्वं शतं दशगुणं तु तत् ।
 शतं दशगुणं कृत्वा सहस्रं परिकीर्तितम् ॥
 सहस्रं दशधा चैवमयुतं तद्दि कीर्तितम् ।
 दशायुतानि लक्षं तु नियुतं दश तानि तु ॥
 दश तानि च कोटिः स्यादश कोव्यस्तदर्दुदम् ।
 अर्दुदैर्दशभिर्दृन्दं सर्वं दशभिरेव तैः ॥
 दशभिस्तन्निखर्वं तु शङ्कुः स्यादश तानि तु ।
 शङ्कुभिर्दशभिः पद्मं दश पद्मानि सागरः ॥
 सागरैर्दशभिर्मध्यमन्तस्तैर्दशभिः स्मृतः ।
 अन्तं दशाहतं कृत्वा परार्थं तु प्रकीर्तितम् ॥
 एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणितस्य तु ।’

इति ॥ १६९ ॥

एवमत्र स्तृष्टिप्रलयानामानन्त्येऽपि गौण-
 मुख्यभावं दर्शयितुमाह
 चत्वार एते प्रलया
 मुख्याः सर्गाश्च तत्कलाः ।

भूमूलनैशशक्तिस्था-
स्तदेवाण्डचतुष्टयम् ॥ १७० ॥

मुख्या इत्यवान्तराणामनन्तानां प्रलयानां
सर्गाणां चात्रैवान्तर्भावात् । 'तत्कला' इति
तेषां प्रलयानां सर्गाणां च 'कलाः' पृथि-
व्यादिभेदचतुष्टयरूपा अंशा इत्यर्थः । तदेवेति,
भूमूलादि । तदुक्तम्

'निजशक्तिवैभवभराण्डचतुष्टयमिदं विभागेन ।
शक्तिर्माया प्रकृतिः पृथ्वी चेति प्रभावितं प्रभुणा ॥'

(प० सा० ४ छो०)

इति ॥ १७० ॥

अत्रैव स्त्रृसंहर्तृविभागमपि दर्शयति

कालमिर्भुवि संहर्ता
मायान्ते कालतत्त्वराट् ।

श्रीकण्ठो मूल एकत्र
सृष्टिसंहारकारकः ॥ १७१ ॥

तत्त्वयो वान्तरस्तस्मा-
देकः सृष्टिलयेशिता ।
श्रीमानघोरः शक्त्यन्ते
संहर्ता सृष्टिकृच्च सः ॥ १७२ ॥

संहर्ता न पुनः खष्टा तद्वि ब्रह्मादीनामेव
हि पूर्वमुक्तं, कालतत्त्वराङ्गिति कालतत्त्वाधिपः
श्रीकण्ठः । यदुक्तम्

‘एकवीरः शिखोदश्च श्रीकण्ठः कालमाश्रितः ।’
(मा० वि० ११२७)

इति । श्रीकण्ठ इत्यव्यक्तस्थः । एकत्रेपि त्रि-
ष्वपि योज्यम् । तत्त्वय इति श्रीकण्ठकर्तृकः
संहारः । यद्वा त्रिष्वपि पृथिव्यादिषु स्थानेषु
परापररूपतामधिशयानः श्रीकण्ठनाथ एककः
सृष्टिसंहारकारकः । यदुक्तम्

‘श्रीकण्ठ एव परया मूर्त्या कालाश्रित्यते ।’
इति । तथा

‘त्रिष्वेब संस्थितो रुद्रः कालरूपी महेश्वरः ।’

इति । 'शत्यन्त'इति शुद्धाध्वनि । तदुक्तम्
 ' तदूर्ध्वे शुद्धमध्वानं यावच्छत्यन्तगोचरम् ।
 तत्सर्वं संहरेद्वोरमधोरो धोरनाशनः ॥ '

इति ॥ १७२ ॥

न केवलं शत्यन्तं प्रलयस्यैव महत्त्वं याव-
 त्सृष्टेरपीत्याह

तत्सृष्टौ सृष्टिसंहारा
 निःसंख्या जगतां यतः ।
 अन्तर्भूतास्ततः शक्ती
 महासृष्टिरुदाहृता ॥ १७३ ॥

ननु पृथिव्यादितत्वप्रलये यैव तन्निवासि-
 नामणूनां व्यवस्था सैव किं तत्त्वेश्वरणां न वा ?
 इत्याशङ्क्याह-

लये ब्रह्मा हरी रुद्र-
 शतान्यष्टकपञ्चकम् ।

इत्यन्योन्यं क्रमाद्यान्ति
लयं मायान्तंकेऽध्वनि ॥ १७४

मायातत्त्वलये त्वेते
प्रयान्ति परमं पदम् ।

शुद्धाध्वव्यवस्थितानां पुनः किं परमं पदम् ?
इत्याशङ्क्याह

मायोर्ध्वे ये सिताध्वस्था-
स्तेषां परशिवे लयः* ॥ १७५ ॥

तत्राप्यौपाधिकाद्वेदा-
ल्लये भेदं परे विदुः ।

तत्रापीति, परशिवे । परे विदुरिति, न पुन-
रस्माकमिदं मतमित्याशयः ॥ १७५ ॥

नन्वेवमपवृक्तेषु पुनः सृष्टौ तत्र केषामधि-
कारः ? इत्याशङ्क्याह

* ग० पु० गे इति पाठः ।

* क० पु० तद्रूपोपेन्द्ररुद्राणामीशसादाख्यशक्तयः । इति अधिकः पाठः ।

एवं तात्त्वेश्वरे वर्गे
 लीने सृष्टौ पुनः परे ॥ १७६ ॥
 तत्साधकाः शिवेष्टा वा
 तत्स्थानमधिशोरते ।

तत्साधका इति

‘लोकधर्मिणमारोप्य मते भुवनभर्तरि ।’

इत्यादिना निरूपिताश्चर्यादिक्रमेण प्रेप्सिततत्त्व-
 ज्ञुवनैश्वर्याः । शिवेष्टा इति, नदिच्छामात्रानु-
 गृहीताः ॥ १७६ ॥

नन्वेवमप्येषां ब्रह्मादिशब्दप्रवृत्तौ किं निमि-
 तम् ? इत्याशङ्क्याह

ब्राह्मी नाम परस्यैव

शक्तिस्तां यत्र पातयेत् ॥ १७७ ॥

स ब्रह्मा विष्णुरुद्राद्या

वैष्णव्यादेरतः क्रमात् ।

‘अत’इति शक्तेः । तदुक्तम्

‘ब्राह्मी च वैष्णवी शक्तिराधिकारपदं गता ।
यं चाधितिष्ठत्यात्मानं तत्संज्ञां स प्रपद्यते ॥
तदाधिकारं कुरुते इच्छया परमात्मनः ।’

(स्व० ११२६९)

इति ॥ १७७ ॥

ननु ब्राह्मी नाम यदि शिवस्यैव शक्तिस्त-
त्कथमसावन्यं यायायेनायं ब्रह्मेत्युच्यते, न ह्य-
न्यदीयर्धर्मस्यान्यत्रान्वयः संभवेत् ? इत्याश-
ङ्क्याह

शक्तिमन्तं विहायान्यं

शक्तिः किं याति नेष्टशम् १७८

छादितप्रथिताशेष

शक्तिरेकः शिवस्तथा ।

न ह्येतच्छिवलक्षणं शक्तिमन्तं विहायान्यं
ब्रह्मादिलक्षणं शक्तिर्याति’इत्येवंविधमुक्तं, किं-
त्वनन्तशक्तिखचितत्वेऽपि कांचिच्छक्तिं प्रच्छाद्य

कांचिच्च प्रकटीकृत्यैक एव शिवस्तथा ब्रह्मवि-
ष्वाद्यात्मनावभासत इति ॥ १७८ ॥

ननु प्राणस्य परं तत्त्वं प्रत्युपायत्वमस्तीति
प्रागुपक्रान्तं तत्तदनभिधाय तदाश्रयेण स्तृष्टि-
संहारादीनामेव स्वरूपमुच्यते,—इति किमेतत्?
इत्याशङ्क्याह

एवं विसृष्टिप्रलयाः

प्राण एकत्र निष्ठिताः ॥ १७९ ॥

सोऽपि संविदि संविच्च

चिन्मात्रे ज्ञेयवर्जिते ।

चिन्मात्रमेव देवी च

सा परा परमेश्वरी ॥ १८० ॥

अष्टात्रिंशं च तत्तत्त्वं

हृदयं तत्परापरम् ।

१ ख० पु० परंगतेति पाठः ।

२ क० पु० तदधिकारनिति पाठः ।

४ क० पु० प्रागुपात्तमिति पाठः ।

संविदीति, तत्तन्नीलाद्याभाससंभिन्नायां प-
रिमितात्मरूपायाम् । चिन्मात्रमेव चाष्टात्रिंशं
तत्त्वमित्येतद्य एवोपपादयिष्यते,—इति नेहा-
यस्तम् । तस्थितमेवास्य चिन्मात्रविश्रान्तत्वं
यद्वशादेवात्र नालिकादिषष्ट्यब्दोदयान्तं लयो-
दययोर्वैचित्र्यमिति ॥ १८० ॥

तदाह

तेन संवित्त्वमेवैत-

त्स्पन्दमानं स्वभावतः ॥ १८१ ॥

लयोदया इति प्राणे

षष्ट्यब्दोदयकीर्तनम् ।

संवित्त्वमिति, ये नाम लयोदयास्तत्संवि-
त्स्वातन्न्यम्,—इत्येवं संविदधीनमेव सर्वमेत-
त्कालीयं वैचित्र्यं, न पुनरस्वाधीनं किंचिद्रूपं
बहिरस्तीत्युक्तं स्यात् ॥ १८२ ॥

अत आह

इच्छामात्रप्रतिष्ठेयं
 क्रियावैचित्र्यचर्चना॥१८२॥
 कालशक्तिस्ततो बाह्ये
 नैतस्या नियतं वपुः ।

नैतस्या नियतं वपुरिति, तथात्वे हि यत्रैक-
 चषकोदयस्तत्रैवाब्दोदयः कथं भवेदिति भावः
 ॥ १८२ ॥

ननु कथमतिपरिमितस्यापि कालांशस्य वै-
 तत्येनावभासो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

स्वप्रस्वप्ने तथा स्वप्ने
 सुप्ते संकल्पगोचरे ॥ १८३ ॥

समाधौ विश्वसंहार-
 सृष्टिक्रमविवेचने ।

मितोऽपि किल कालांशो
 विततत्वेन भासते ॥ १८४ ॥

यत्राद्यां स्वाभीमेव दशां जाग्रदशात्वेन परिकल्प्य द्वितीयां स्वभूत्वेन कश्चिदभिमन्यते स स्वभूस्वभू उच्यते । एवं स्वभै क्षणेनैव हरिश्चन्द्रस्येवानेककालिकोऽप्यनुभवोऽभवदिति युक्तमुक्तं 'मितेऽपि काले वैतत्येनावभासः' इति । 'सुसे' इति सुषुसदशायाम्; तत्र हि क्षणमात्रमपि मोहादौ 'चिरस्य गाढमूढोऽहमासम्' इत्याद्यभिमानोदयः । 'सङ्कल्पगोचरे' इति स्वत्वविकल्पादौ; तत्र हि क्षणेनैव कल्पपरिकल्पनमपि शक्यम् । 'समाधौ' इति विश्वसाक्षात्कारात्मनि । विश्वसंहारस्त्रृष्टिक्रमस्य 'विवेचने' समनन्तरोक्तकालीयप्रमेयसंकल्नाबुद्धावित्यर्थः

एतच्च कालीयं वैतत्यं स्वपरदृष्ट्वेनापि वैचित्र्यमियात्—इत्याह

प्रमात्रभेदे भेदेऽथ
चित्रो विततिमाप्यसौ ।

१ ख० यु० संकल्पनाबुद्धाविति पाठः ।

२ क० ख० यु० मानिति पाठः ।

अनेनैतत्स्वप्नादावनुभूतम्,—इति प्रमात्रन्तरैकीकारेण विततिस्त्रोऽवभासः; मयैवैतदसाधारण्येनानुभूतम्,—इति वा ॥

इदानीं प्राणीयमेव कालविभागमपानेऽप्यतिदिशति

एवं प्राणे यथा कालः

क्रियावैचित्र्यशक्तिजः ॥ १८५ ॥

तथापानेऽपि हृदया-

न्मूलपीठविसर्पिणि ।

यद्यपि द्वादशान्ताछृदन्तमपाने कालवैचित्र्यमुक्तं तथापि हृदयान्मत्तगन्धपर्यन्तं प्रसरणेऽस्यैव प्राधान्यमित्येवमुक्तम् । तदुक्तम्

‘अपानस्यापि संचारे सर्पितेयं सुविस्तृता ।

गुदं यावत्ततो वायुरधस्तादुपयाति हि ॥’

इति ॥ १८५ ॥

नन्वत्रापि प्राणवत्कालवैचित्र्यं किं संचेत्यते न वा ? इत्याशङ्क्याह

मूलभिधमहापीठ-
 सङ्कोचप्रविकासयोः ॥१८६॥
 ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां
 चिनुते सृष्टिसंहृती ।

‘रासभी वडवा यद्वत्’ (तं० ५१५८) इत्या-
 दिप्रागुक्तयुक्त्या जन्माधारोदितायाः शक्तेयौ
 सङ्कोचविकासौ तौ ब्रह्माद्यनाश्रितान्तस्य वि-
 श्वस्य सृष्टिसंहारादौ योगिनामनुभवसिद्धावि-
 त्युक्तं ‘चिनुते सृष्टिसंहृती’ इति ॥ १८६ ॥

ननु यद्येवं तत्सर्वत्र प्राणोदय एव प्राधा-
 न्येनैतत्कस्मान्निर्दिष्टम् ? इत्याशङ्क्याह

शश्वद्यद्यप्यपानोऽय
 मित्थं वहति किंवसौ ॥१८७
 अवेद्ययत्तो यत्तेन
 योगिभिः समुपास्यते ।

ननु यद्यत्र ब्रह्मादीनां कारणानां सृष्ट्यादि
संभवेत् तत्कुत्र कस्यावस्थानम्? इत्याशङ्क्याह

हृत्कन्दानन्दसंकोचे-

विकासद्वादशान्तगाः ॥ १८८

ब्रह्मादयोऽनाश्रितान्ताः

सेव्यन्तेऽत्र सुयोगिभिः ।

‘द्वादशान्तः’ शक्तेरुदयविश्रान्तिस्थानम् ।
सुयोगिभिरित्यन्तःप्राणे सावधानैर्न सामान्यै-
स्तेषामपानस्यावेद्ययत्तया तत्सेवनस्य यत्त-
साध्यत्वात् ॥ १८८ ॥

ननु व्यापकत्वादेषां स्वरसत एव सर्वत्रा-
वस्थानं सिद्धमित्यत्र विशेषाभिधाने किं प्रयो-
जनम्? इत्याशङ्क्याह

एते च परमेशान-

शक्तित्वाद्विश्वर्तिनः ॥ १८९ ॥

देहमप्यश्ववानास्त-
त्कारणानीति कामिके ।

तत्कारणानीति, तस्य देहस्य कारणानि तत्त-
दधिष्ठानद्वारेणोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

कामिकीयमेव यन्थं पठति

बाल्ययौवनवृद्धत्व-
निधनेषु पुनर्भवे ॥ १९० ॥
मुँकौ च देहे ब्रह्माद्याः
षडधिष्ठानकारिणः ।

तद्वाल्ये ब्रह्मणोऽधिष्ठानकारित्वं, यावन्मुक्ता-
वनाश्रितस्येति ॥ १९० ॥

नन्वस्मदर्शने मुक्तेः किमनाश्रिताधिष्ठानं
युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

१ क० पु० उपपत्ति इति पाठः ।

२ ख० पु० विधानेषु इति पाठः ।

३ क० पु० मुक्ते इति पाठः ।

तस्यान्ते तु परा देवी
 यत्र युक्तो न जायते ॥ १९१ ॥
 अनेन ज्ञातमात्रेण
 दीक्षानुग्रहकृद्धवेत् ।

अन्त इति, यदुक्तम्

‘षट्त्यागात्सप्तमे लयः ।’ (स्व० ४।२६७)

इति । ‘युक्त’ इत्यर्थाद्गुरुणा योजितः ॥ १९१ ॥
 नन्वपानस्य कालवैचित्र्याभिधाने प्रक्रान्ते
 किमनेनोपदिष्टेन ? इत्याशङ्कयाह

समस्तकारणोल्लास-
 पदे सुविदिते यतः ॥ १९२ ॥

अकारणं शिवं विन्दे-
 द्यत्तंद्विश्वस्य कारणम् ।

हेये हि सुषु ज्ञाते सुखमुपादेये विश्रान्ति-
 भवेदिति भावः ॥ १९२ ॥

ननु प्राणक्रमेण 'द्वादशान्ते परः शिवः'
 इत्यायुत्तया तत्त्वकारणोल्लङ्घनेन तत्र शिवे वि-
 श्रान्तिः स्यादिह पुनः सा कुत्र यत्रैवं स्यात् ?
 इत्याशङ्कयाह

अधोवक्रं त्विदं द्वैत-
 कलङ्कैकान्तशातनम् ॥ १९३ ॥
 क्षीयते तदुपासायां
 येनोर्ध्वाधरडम्बरः ।

यत्र नामापानस्य विश्रान्तिस्तदिदं द्वैतक-
 लङ्कापहम् 'अधोवक्रं' पष्ठस्रोतोरूपं योगिनी-
 वक्रमित्युच्यते; यतोऽयमद्वैतार्थोपदेशिनां रहस्य-
 शास्त्राणामुदयो, येन द्वैतापहतत्वेन हेतुना तत्र
 विश्रान्तिभाजाम् 'ऊर्ध्वाधरडम्बरः' शाम्येत्
 चिदानन्दैकघनपरशिवैकात्म्यमुल्लसेदित्यर्थः ॥
 ॥ १९३ ॥

नन्वत्रैवं विश्रान्तिः किं प्राणवत्तुव्यादि-
 क्रमेणैव भवेदुतान्यथापि ? इत्याशङ्कयाह

अत्रापानोदये प्राग्व-
त्षष्ठ्यब्दोदययोजनाम् १९४॥
यावत्कुर्वीत तुव्यादे-
र्युक्ताङ्गुलविभागतः ।

युक्तं तुव्यनुगुणमङ्गुलविभागमाश्रित्य तुव्या-
देरारभ्य षष्ठ्यब्दोदययोजनां यावत् प्राग्व-
दत्रापानोदयेर्थायोजनां कुर्वीत, येनैवं विश्रा-
न्तिः स्यात् ॥ १९४ ॥

न केवलमेतदपाने यावत्समानेऽपि इत्याह
एवं समानेऽपि विधिः

स हि हार्दीषु नाडिषु ॥ १९५ ॥
संचरन्सर्वतोदिक्कं
दशधैव विभाव्यते ।

हार्दीषु, हृदि तासामभिव्यक्तेः, वस्तुत-
स्वासां नाभेरुदयः । यदुक्तम्

‘नाभ्यधो मेद्बून्दे च स्थिता वै नाभिमध्यतः ।
तस्माद्विनिर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये ॥
चक्रवत्सस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाड्यः ।’ (स्व० ७।८)

इति । समानस्यापि मुख्या वृत्त्या नाभिरेव
स्थानम् । यदुक्तम्

‘हृद्वृदे नाभिकण्ठे च सर्वसन्धौ तथैव च ।
प्राणाद्याः संस्थिता होते .....॥’ (स्व० ७।१०।१)

इति ॥ १९५ ॥

नन्वेवं व्यपदेशस्य किं निमित्तम् ? इत्या-
शङ्क्याह

दश मुख्या महानाडीः
पूरयन्नेषं तद्रताः ॥ १९६ ॥

नाड्यन्तराश्रिता नाडीः
क्रामन्देहे समस्थितिः ।

मुख्या इति प्रधानाः । तदुक्तम्

‘इदा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयिका ।
गान्धारी हस्तिजिहा च पूषा चैवार्यमा तथा ॥

अलम्बुसा कुदूशैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ।
एताः प्राणवहाः प्रोक्ताः प्रधाना दश नाडयः ॥’
(स्व० ७१६)

इति । ‘तद्रताः’ इति तद्देदरूपद्वासप्ततिसह-
स्रसंख्याकाः । नाड्यन्तरेति, तदुपभेदरूपाणि ।
यदुक्तम्

‘द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः ।
पुनर्विनिर्गताश्वान्या आभ्योऽप्यन्याः पुनः पुनः ॥’
(स्व० ७१९)

इति । अत एव देहे समननात्समाननामाय-
मित्युक्तं ‘समस्थितिः’ इति ॥ १९६ ॥

ननु यदि नामायं दश नाडीराक्रम्य वर्तते
तावतास्य किमायातं येन दशधात्वमुच्यते ?
इत्याशङ्ख्याह

अष्टासु दिग्दलेष्वेष

क्रामंस्तद्विक्पतेः क्रमात् १९७
चेष्टितान्यनुकुर्वाणो
रौद्रः सौम्यश्च भासते ।

तदिकपतेरिति, इन्द्रादेः । चेष्टितानीति, स्त-
स्मादिरूपाणि । रौद्रो याम्यादौ, सौम्यश्च
वारुण्यादौ; अत एव पुंसां प्रतिक्षणं क्रोधहर्षा-
याविर्भावः । यदुक्तम्

‘पद्मस्याष्टदलस्येत्थं तन्मध्ये भोगभुक्सदा ।
संस्थितः सर्वगोऽप्यस्मात्कारणात्सुप्रतीयते ॥
येनाशु विषयान्दृष्ट्वा विचारयति सादरम् ।
शोकः क्रोधो विषादो वा विस्मयस्ताप एव च ॥
हस्तो वाप्यथ संचिन्त्य हृदयेनैव भाव्यते ।’

इति ॥ १९७ ॥

एवमस्य सर्वत्र साम्येनावस्थानेऽपि मुख्यया
वृत्त्या नाडीत्रय एव चारः, — इत्याह

स एव नाडीत्रितये
वामदक्षिणमध्यगे ॥ १९८ ॥

इन्द्रकाञ्चिमये मुख्ये
चरंस्तिष्ठत्यहर्निशम् ।

नाढीत्रितये इति, इडापिङ्गलासुषुम्नात्मके ।
यदुक्तम्

‘दक्षिणे तु स्थितः सूर्यो वामे सोमो विराजते ।

पाके प्रकाशकत्वे च मध्यस्थश्वैव पावकः ॥’

(स्त्रो ७१९२)

इति यदुक्तम्

‘दशानां तु परं देवि नाढीत्रयमुदाहृतम् ।

विन्दुनादात्मिके द्वे वै मध्ये शक्तयात्मिका स्मृता ॥

इति ॥

नन्वत्र कथमसावहर्निशं चरन्नास्ते ? इत्या-
शङ्क्याह

सार्धनालीद्वयं प्राण-

शतानि नव यस्थितम् ॥ १९९ ॥

तावद्वहन्नहोरात्रं

चतुर्विंशतिधा चरेत् ।

‘षट्प्राणाश्वेषकस्तेषां षष्ठिर्नाली तथा तिथिः ।’

इत्याद्युक्त्या बाह्यायां घटिकायामन्तः प्राण-
चाराणां सषष्ठिशतत्रयमुदियात्, इति बाह्येन
सार्थेन घटिकाद्येन नवशतानि वहन् षष्ठि-
घटिकात्म बाह्यमहोरात्रं चतुर्विंशतिभिः प्रका-
रैरर्थात् स एव समानश्चरेत्, येनात्र सषट् शत-
सहस्रैकविंशत्यात्मकप्राणचाराश्रयेण चतुर्विंश-
तिः संक्रान्तीनामुदियात् । यदुक्तम्

‘ चतुर्विंशतिसंक्रान्त्यः समधातोः स्वभावतः ।

शतानि नवै हंस एकामेकां वहेत्सदा ॥’

(स्व० ७।१६८)

इति ।

‘ बाह्य चैव त्वहोरात्रे अध्यात्मं तु वरानने ।

चतुर्विंशतिसंक्रान्तीः प्राणहंसस्तु संक्रमेत् ॥

अहनि द्वादश प्रोक्ता रात्रौ वै द्वादश स्मृताः ।’

(स्व० ७।१६९)

इति च ॥ १९९ ॥

एतदेव विभजते

विषुवद्वासरे प्रातः
सांशां नालीं स मध्यगः ॥ २०० ॥

वामेतरोदकसव्यान्यै-
र्यावत्संक्रान्तिपञ्चकम् ।
एवं क्षीणासु पादोन-
चतुर्दशसु नालिषु ॥ २०१ ॥

मध्याहे दक्षविषुव-
न्नवप्राणशर्तीं वहेत् ।
दक्षोदगन्योदगदक्षैः
पुनः संक्रान्तिपञ्चकम् ॥ २०२ ॥

नवासुशतमेकैकं
ततो विषुवदुत्तरम् ।
पञ्चके पञ्चकेऽतीते
संक्रान्तेर्विषुवद्वहिः ॥ २०३ ॥

यद्वत्तथान्तः सङ्क्रान्ति- र्नवप्राणशतानि सा ।

‘विषुवद्वासरे’ रात्रिनिदनसाम्यात्मनि मेष-
संक्रान्तिदिने प्रातः सार्धशतचतुष्टयप्राणचारा-
त्मिकां सचतुर्भागां घटिकां मध्यगः सौषुम्न-
मार्गावस्थितः सन् स समानस्तावद्वामेतरोद-
क्षसव्यान्यैर्वामदक्षनाड्योः प्रत्येकं सार्धं नाली-
द्वयं पञ्चधा गमागमैश्चरेत् यावद्वृषादिकन्यान्तं
संक्रान्तिपञ्चकं भवेत्, येन सभागत्रयासु त्रयो-
दशसु घटिकासु व्यतीतासु मध्यनाड्यां मध्या-
ह्नसमये दक्षविषुवत्तुलासंक्रान्तिर्नवप्राणशतीं
वहेत्, सार्धं घटिकाद्वयमुदियादित्यर्थः । ततोऽपि
दक्षोदगन्योदगदक्षैर्दक्षवामनाड्योः समा-
नस्य पञ्चधा गमागमैः पुनरेकैकं नवासुशतं
प्रत्येकं सार्धं नालीद्वयं वृश्चिकादिमीनान्तं सं-
इक्रातिपञ्चकमुदेतीत्यर्थः । तदनन्तरं च मध्य-
नाड्यां सायमुत्तरं मेषसङ्क्रान्तिरूपं विषुवत्

प्राग्वत्सार्धशतचतुष्टयप्राणचारात्म सचतुर्भागै-
कघटिकोदयं भवेयेन त्रिंशद्वटिकात्मनि दिने
सङ्क्रान्तिद्वादशकमुदियात् । तत्र सङ्क्रान्ती-
नामेकादशकमखण्डम्, एका तु सायंप्रातरधा-
र्धिकया, तस्य चार्धद्वयस्य पक्षसन्धिवद्रात्रीयार्ध-
द्वयसंमेलनेऽप्यखण्डत्वम्, इति सायंप्रातरस्तर
विषुवद्युयं मध्याह्नार्धरात्रयोश्च दक्षविषुवद्य-
मिति । यद्वक्ष्यति

‘ रात्र्यन्तदिनपूर्वीशौ मध्याह्नो दिवसक्षयः ।
स शर्वर्युदयो मध्यमुदक्तो विषुवेष्टशी ॥’

(तं० ६।२०४)

इति । एतच्च दक्षविषुवदिनोदयाभिप्रायेण

‘ दक्षिणादुत्तरं याति उत्तरादक्षिणं यदा ।
दक्षिणोत्तरसंक्रान्तिः सा चैवं संविधीयते ॥
दक्षिणस्यां यदा नाड्यां संक्रामेत्तु यदोत्तरम् ।
यावदर्थं तु तत्रस्थं मध्येनोत्तरतो वहेत् ॥
तांवत्तु विषुवत्प्रोक्तमुत्तरं तूत्तरायणे ।

१ ख० पु० तावत्तत् इति प्राठः ।

उत्तरादक्षिणायां तु संक्रामन्स वरानने ॥
 यावद्दर्थं वहेत्तत्र अर्थं दक्षिणतो वहेत् ।
 विषुवद्विक्षिणं तावदक्षिणायनं प्रिये ॥'

(स्व० ७।१६३)

इत्यादि श्रीस्वच्छन्दशास्त्रेऽभिहितम् । नं चा-
 न्तरपूर्वं एवायं संक्रान्तीनामुदय इत्याह 'पञ्चक'
 इत्यादि । सङ्क्रान्तिरिति, विषुवद्वृपा । 'नव
 ग्राणशतानि सा' इत्यनेन यथोक्तमेव मानं
 स्मारितम् ॥ २०३ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति
 एवं रात्रावपीत्येवं
 विषुवद्विवसात्समात् ॥ २०४ ॥

आरभ्याहर्निशावृद्धि-
 हासंसङ्क्रान्तिगोऽप्यसौ ।

इत्येवं बाह्येनाहोरात्रेण संक्रान्तिचतुर्विंशते-
 रुदयादि सर्वं समाविंशद्विकाद्विषुवद्विवसा-

१ क० पु० नवान्तरेति पाठः । २ ग० पु० सः समिति पाठः ।

दारभ्योक्तम्, अन्यथा ह्यहर्निशयोर्वृद्धिह्रासौ न स्यातां, येन संक्रान्तिष्वपि चयापचयाभ्याम् अहनि द्वादश संक्रान्तयो रात्रौ च, इत्येवं विभागनियमो नोक्तः स्यात् ॥ २०४ ॥

अत्र च विषुवत्संक्रान्तीनां विभागं स्फुटयति

रात्र्यन्तदिनपूर्वाशौ

मध्याह्नो दिवसक्षयः ॥ २०५ ॥

स शर्वर्युदयो मध्य-

मुदक्तो विषुतेष्टशी ।

मध्यमित्यर्थाच्छर्वर्याः । ‘उदक्तः’ इति उत्त-
राद्विषुवत आरभ्येत्यर्थः । यदुक्तम् ।

‘पूर्वाह्ने विषुवत्त्वेकं मध्याह्ने तु द्वितीयकम् ।

तृतीयं चापराह्ने वै अर्धरात्रे चतुर्थकम् ॥

चतुर्था विषुवत्प्रोक्तमहोरात्रेण मुक्तिदम् ॥’

(स्व० ७।१६७)

इति ॥ २०५ ॥

नन्वासां चतसृणां संक्रान्तीनामेवं व्यपदेशे
किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

व्यासौ विषेयतो वृत्तिः

साम्यं च व्याप्तिरुच्यते ॥२०६॥

तदर्हति च यः कालो

विषुवत्तदिहोदितः ।

वृत्तिरिति, ‘विषु व्यासौ’ इति पाठात् ।

‘अर्हति’ इत्यहेऽर्थे वतेः प्रयोगात् ॥ २०६ ॥

ननु विषुवत्संक्रान्तौ यथेवं नियमस्तत्तदि-
तरासु का व्यवस्था ? इत्याशङ्क्याह

विषुवत्प्रभृति हास-

वृद्धी ये दिनरात्रिगे ॥२०७॥

तत्क्षेणैव संक्रान्ति-

हासवृद्धी दिवानिशोः ।

तत्क्षेणेति, रात्रिदिनवृद्धिहासपरिपाद्या ।

तेन पञ्चत्रिंशद्विंश्टिके दिने चतुर्दश संक्रान्तयः,
यञ्चविंशतिघटिकायां रात्रौ दर्शेति ॥ २०७ ॥
तदेवोपसंहरति

इत्थं समानमरुतो

वर्षद्वयविकल्पनम् ॥ २०८ ॥

चार एकत्र नह्यत्र

श्वासप्रश्वासचर्चनम् ।

वर्षद्वय इति, संक्रान्तिचतुर्विंशतेरुदयात् ।
एकत्रेति, न तु प्रावत्प्राणापानात्मनि चारद्वये
॥ २०८ ॥

ननु किमत्र वर्षद्वयमेवोदियादुतान्यदपि?इ-
त्याशङ्क्याह

समानेऽपि तुटेः पूर्वं

यावत्पृष्ठव्यबद्गाचरम् ॥ २०९ ॥

कालसंख्या सुसूक्ष्मैक-

चारगा गण्यते बुधैः ।

१ म० पु० पदत इति पाठः । २ क० ख० पु० बन्धनमिति पाठः ।

सुसूक्ष्मत्वे हेतुः 'एकचारगा' इति । पूर्वं
हि तु उद्याद्यश्चारद्ये प्रोक्तः,—इत्येतदपेक्षया
तत्र स्थौल्यं संभाव्यमिति भावः ॥ २०९ ॥

नन्वत्राप्येवं विभागेन कोऽर्थं? इत्याशङ्कावाह
संध्यापूर्वाह्लमध्याह्ल-
मध्यरात्रादियत्किल ॥ २१० ॥

अन्तःसंक्रान्तिगं ग्राह्यं
तन्मुख्यं तत्फलोदितेः ।
एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति
उक्तः समानगः काल
उदाने तु निरूप्यते ॥ २११ ॥

तदेवाह

---

१ क० पु० वाह्यमिति पाठः ।

प्राणव्यासौ यदुक्तं त-
 दुदानेऽप्यत्र केवलम् ।
 नासाशक्तयन्तयोः स्थाने
 ब्रह्मरन्धोर्ध्वधामनी ॥२१२॥
 तेनोदानेऽत्र हृदया-
 न्मर्धन्यद्वादशान्तगम् ।
 तुव्यादिषष्टिवर्षान्तं
 विश्वं कालं विचारयेत् ॥२१३॥

यदि परमत्रानयोः प्राणोदानयोरियान्विशेषो
 यत्प्राणस्य ब्रह्मरन्धवर्तिनासिवयद्वादशान्तमु-
 दयस्थानमस्य तु ऊर्ध्वधामवर्तिशक्तिद्वादशान्त-
 मिति । तेनेति, शक्तिद्वादशान्तं यावदुदानव्यासेः
 ॥२१३॥

नन्वेवं कालीयो विभागः किं व्याने संभवेन्न
 वा ? इत्याशङ्क्याह
 व्याने तु विश्वात्ममये
 व्या पके ऋमवर्जिते ।

सूक्ष्मसूक्ष्मोच्छलदूप-

मात्रः कालो व्यवस्थितः ॥ २१४ ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मेति, स्पन्दमात्रात्मेत्यर्थः । अत्रैव
विश्वात्ममयत्वादिविशेषणद्वारेण हेतुत्रयम्; अत
एव चास्य व्यापकत्वात्मना विशेषणाननाद्वा-
नत्वम् ॥ २१४ ॥

एषां च क्रमेण सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारित्वम-
स्ति,—इत्याह

सृष्टिः प्रविलयः स्थेमा

संहारोऽनुग्रहो यतः ।

क्रमात्प्राणादिके काले

तं तं तत्राश्रयेत्ततः ॥ २१५ ॥

तं तमिति, प्राणादिकम् । तत्रेति, सृष्ट्या-
दिकारित्वे ॥ २१५ ॥

एवं प्राणे चारमानादि सर्वमभिधाय तदा-
नन्तर्येणानुजोदेशोद्दिष्टं वर्णोदयं वक्तुमुपक्रमते

प्राणचारेऽत्र यो वर्ण-
 पदमन्त्रोदयः स्थितः ।
 यत्तजोऽयत्तजः सूक्ष्मः
 परः स्थूलः स कथ्यते ॥ २१६ ॥

इह तावत्प्राणचारे वर्णानां पदानां मन्त्राणां
 चोदय इति स्थितम् । स तु द्विधा स्वारसिकः
 प्रायत्तिकश्चेति । तत्राद्यो वर्णानां तेषां नैयत्येन
 सर्वत्रैवाविशेषात्; द्वितीयस्तु पदानां मन्त्राणां च,
 ते हि वर्णवदपरिगणितत्वादनियताः, इति योगी-
 च्छानिवन्धन एवैषामुदयः । यो हि यस्याभिप्रेतो
 मन्त्रादिः स तस्योदयं कारयेत्; अतश्च परेच्छा-
 धीनत्वादेषां प्रायत्तिक एवोदयः, स च समनन्त-
 राहिके प्रतिपादयिष्यते । यद्वक्ष्यति

‘इत्ययन्नजमाख्यातं यन्नजं तु निगद्यते ।’ (त० ७२)
 इति ॥ २१६ ॥

इह पुनर्वर्णोदय एवायत्तजः परसूक्ष्मस्थू-
 लात्मतया त्रिप्रकारोऽभिधीयते । तत्र परस्यापि

वर्णोदयस्य तरतमभावेन द्वैविध्यमिति परतमं
तदुदयमभिधातुमुपक्रमते

एको नादात्मको वर्णः

सर्ववर्णाविभागवान् ।

सोऽनस्तमितरूपत्वा-

दनाहत इहोदितः ॥२१७॥

इह खल्वेक एव सर्ववर्णसामान्यात्मा सत-
तोच्चरद्रूपत्वादनाहतशब्दाभिधेयो नादात्मको
वर्ण 'उदितः' सततमेवोदयमान आस्त इत्यर्थः
॥ २१७ ॥

स एव च परमुपेयः,—इत्याह

स तु भैरवसद्ग्रावो

मातृसद्ग्राव एष सः ।

परा सैकाक्षरा देवी

यत्र लीनं चराचरम् ॥२१८॥

द्वितीयं परतरमपि एषामुदयमभिधातुमाह

३ क० पु० भिधो य इति । ख० पु० नदनात्मक इति पाठः ।

हस्वार्णत्रयमेकैकं
 रव्यङ्गुलमथेतरत् ।
 प्रवेश इति षडुर्णः
 सूर्येन्दुपथगाः क्रमात् ॥२१९॥
 इकारोकारयोरादि-
 सन्धौ संध्यक्षरद्वयम् ।
 एओ इति प्रवेशे तु
 ऐऔ इति हृयं विदुः ॥२२०॥
 षण्ठार्णानि प्रवेशे तु
 द्वादशान्तललाटयोः ।
 गले हृदि च बिन्द्वर्ण-
 विसर्गौ परितःस्थितौ ॥२२१॥

‘रव्यङ्गुलम्’ इति द्वादशाङ्गुलम्; अत
 एवाकारोद्दर्हस्वत्रयस्योदयात्प्राणवाहे षट्ठिंश-

१ ग० पु० युगमिति पाठः । २ क० पु० परतः स्थितौ इति पाठः ।

दङ्गलानि भवन्ति । इतरदिति, दीर्घत्रयम् ।
 षड्वर्णा इति, अकाराद्यूकारान्ताः । क्रमादिति,
 सूर्यपथे हस्वानां त्रयमिन्दुपथे च दीर्घाणामिति।
 आदिसंधाविति, अकारेणाकारेण च ‘संधौ’
 संधिकार्ये कृते सतीत्यर्थः । अस्यैव संध्यक्षर-
 द्वयस्यादिसंधावितरत्संध्यक्षरद्वयम् । एषां च
 प्रत्येकमष्टादशाङ्गुलमुदयो येन प्राणापान-
 वाहयोव्याप्तिः सिद्धेत् । प्रवेश इति न तु नि-
 र्गमेऽपि । द्वादशान्तेति न तु समचतुर्भागक-
 लँनया, तेन द्वादशान्ते ऋकारः, इत्यादिक्रमः ।
 ‘परितः’ इति सर्वतः । तेन प्राणे विन्दोः
 षट्टिंशदङ्गलात्मन्यभ्युदयो विसर्गस्य त्वपाने,
 द्वयोरपि विन्दुनादात्मकत्वात् ॥ २२१ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति
 कादिपञ्चक्रमाद्यस्य
 वर्णस्यान्तः सदोदितम् ।

एवं सस्थानवर्णना-

मन्तः सा सार्णसन्ततिः ॥ २२२ ॥

अन्तरिति, तेन यदेवाकारस्योदयस्थानं
तदेव कवर्गस्येति । सस्थानवर्णनामितीकारा-
दीनां सा सेति चवर्गादिका, तदिकारोदय-
स्थाने चवर्गस्य यकारशकारयोश्चोदय इत्या-
दिक्रमः ॥ २२२ ॥

ननु सर्वत्रायं नियमः किं संभवेन्न वा ?
इत्याशङ्कयाह

हृद्येष प्राणरूपस्तु

सकारो जीवनात्मकः ।

बिन्दुः प्रकाशो हार्णश्च

पूरणात्मतया स्थितः ॥ २२३ ॥

यद्यपि सस्थानतया सकारस्य दन्ता उद-
यस्थानं हकारस्य च कण्ठस्तथापि प्राणात्मजी-

१ क० यु० चवर्गात्मिकेति पाठः । २ ख० यु० पूरणात्माभिध इति पाठः ।

ग० यु० प्रेरणात्माभित इति पाठः ।

वनरूपत्वात्सकारो हृद्युदेति हकारश्च प्रकाशा-
त्मकत्वात्सर्वत इति ॥ २२३ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यद्वतारयति

उक्तः परोऽयमुदयो

वर्णानां सूक्ष्म उच्यते ।

सूक्ष्मश्च त्रिधेति, तत्र सूक्ष्मसूक्ष्मं तावदुद-

यमाह

प्रवेशे षोडशौन्मुख्ये

रवयः षण्ठवर्जिताः ॥ २२४ ॥

तदेवेन्द्रकर्मत्रान्ये

वर्णाः सूक्ष्मोदयस्त्वयम् ।

षोडशेति, अपानवाहस्यानन्दप्राधान्यात्;

अत एव परोदयेऽप्यपानवाह एव षण्ठवर्णाना-

मुदय उक्तः । ‘ओैन्मुख्ये’ इति निर्गमे ।

तेनापाने प्रत्येकं सचतुर्भागमङ्गुलद्वयमुदयः

प्राणे पुनरङ्गुलत्रयमिति । तदेव वर्णानां षोड-

शकं द्वादशकं वावलम्ब्यान्ये सस्थानाः कवर्गाद्या
इन्द्रकं प्राणापानविषये समुदयन्ति,—इत्यत्र
सूक्ष्मेऽपि वर्णोदये सूक्ष्मोऽयमुदय इत्यर्थः॥२२४॥

एवं सूक्ष्मसूक्ष्मं वर्णोदयमभिधाय सूक्ष्म-
स्थूलमप्याह

कालोऽर्धमात्रः कादीनां

त्रयस्त्रिंशत उच्यते ॥ २२५॥

मात्रा हस्वाः पञ्च दीर्घा-

ष्टकं द्विस्त्रिः प्लुतं तु लृ ।

दीर्घाष्टकमिति, संध्यक्षरैः सह । द्विरिति,
द्विमात्रं, त्रिरिति त्रिमात्रं, दीर्घाणां च प्लुतत्वेऽपि
तन्नोक्तं तस्योच्चारणापेक्षत्वात्; नद्येषां दीर्घत्व-
वत्प्लुतत्वमपि स्वाभाविकमिति भावः । एवं
लृकारस्यापि प्लुतत्वमेव स्वभावः,—इति दीर्घ-
त्वापरिगणनेन तदेवेहास्य प्राधान्येनोक्तमिति

न कश्चिद्दोषः । तेन कादीनां त्रयस्त्रिशर्दर्ध-
मात्राः हस्तानां दश, दीर्घाणां द्वात्रिंशत्, प्लु-
तस्य षडित्येकाशीतिरर्धमात्राणामिति ॥२२५॥
नन्वेवं विभाजने किं प्रमाणम् ? इत्या-
शङ्ख्याह

एकाशीतिमिमामर्ध-
मात्राणामाह नो गुरुः ॥२२६॥

तस्याप्येवमभिधाने क इवाशयः ? इत्याश-
ङ्ख्याह

यद्वशाद्गगवानेका-
शीतिकं मन्त्रमन्यधात् ।

यद्वशादिति, अस्याः परस्या मन्त्रमातुरे-
काशीतिमात्रासङ्घावात् । एकाशीतिकमिति, ता-
वत्संख्याकपदारब्धत्वात् ॥

ननु भगवतो व्योमव्याप्यभिधानेऽप्येतन्नि-
मित्तमित्यत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्ख्याह

एकाशीतिपदा देवी

शक्तिः प्रोक्ता शिवात्मिका ॥२२७

श्रीमातङ्गे तथा धर्म-

संघातात्मा शिवो यतः ।

शक्तिरिति, व्योमव्यापिरूपा । प्रोक्तेति,
श्रीमातङ्गे । यदुक्तं तत्र

‘एकाशीतिपदा देवी या सा शक्तिः शिवात्मिका ।’

(म. तं. ११७३१)

इति । तथा

‘मन्त्राश्च शक्तिर्गर्भस्थाः शक्तिवै पारमेश्वरी ।

कालानलान्तपद्धानं शिवाद्वासं यया मुने ॥

एकाशीतिपदोपेता विद्यापादे मयोदिता ।’ (म० तं०)

इति । नन्वस्या व्योमव्यापिरूपिण्याः पार-
मेश्वर्याः शक्तेस्तत्तद्वदादिमन्त्रात्मकत्वेऽपि कथं
शिवात्मकत्वमपि स्यात् ? इत्याशङ्कयोक्तं ‘तथे-
त्यादि’ । यत्तथोक्तेन प्रकारेण धर्माणां

‘पत्युर्धर्माः शक्तयस्तु…… ।’ (मत. ११२०)

इत्याद्युक्त्या शक्तीनामेकाशीत्यात्मा यः संघात-

स्तदात्मा शिवः,—इति सामस्त्येनास्यास्तदात्म-
कत्वम् । तदुक्तं तत्र

‘एकत्रैव समस्तानि एकाशीतिपदानि तु ।

अष्टृष्टृष्ट्याधिकं प्रोक्तं वर्णनां तु शतत्रयम् ॥

अर्चा तु देवदेवस्य समस्तव्यस्तरूपिणी ।’

इति ।

‘एकोऽपि वर्णो देवानां वाचकः परिकीर्तिः ।

सर्वेऽप्येकस्य युज्यन्ते यतस्ते विश्वमूर्तयः ॥’

इति च ॥

न चैतदागमेनैव सिद्धं यावद्युक्तितोऽपि,—

इत्याह

तथा तथा परामर्श-

शक्तिचक्रेश्वरः प्रभुः ॥२२८॥

स्थूलैकाशीतिपदज-

परामर्शैर्विभाव्यते ।

‘शक्तिमतः खलु शक्तिरनन्या’ इत्याशुक-
युक्त्या वस्तुतः सर्वशक्त्यविभिन्नस्वभावोऽपि
‘प्रभुः’ परमेश्वरः शिवस्तत्तद्वर्णारब्धत्वात् स्थू-

लानि यान्येकाशीतिपदानि तजा ये प्रणवाद्याः
परामर्शास्तैस्तथा तथा सर्वात्मानन्तादितया प-
रामशो यस्यैवंविधो यद्वदादिशक्तिचक्रं तस्य
‘ईश्वरः’ संयोजनवियोजनकारी ‘विभाव्यते’
एवं यस्य ज्ञासिः क्रियते इत्यर्थः। अत एव चात्र
सर्वात्मादीनां यावता परामर्शः सिद्धेत् ताव-
त्येव पदत्वं, येनैकाशीतित्वं स्यात् ॥ २२८ ॥

तदाह

तत एव परामर्शो
यावत्येकः समाप्यते ॥ २२९ ॥

तावत्तत्पदमुक्तं नो
सुसिद्धियमयाद्वितम् ।

नो सुसिद्धियमः, तथात्वे हि

‘नमः श्विवायेति पदं षट्ठीं प्रणवादिकम् ।’

इत्याद्युक्तघैकत्वेऽप्यस्य पदस्य त्रिपदत्वमाप-
तेदिति गणना विसंवदेत् ॥ २२९ ॥

ननु यदेवं तदेकाशीत्यर्धमात्रात्मिकेयमेव
भगवती परा शक्तिरवस्थितेति किमनेनैतत्स-
मव्याप्तिकेन व्योमव्यापिनोपदिष्टेन ? इत्याश-
ङ्क्याह

एकाशीतिपदोदार-
विमर्शक्रमवृहितः ॥ २३० ॥
स्थूलोपायः परोपाय-
स्त्वेष मात्राकृतो लयः ।

‘लयः’ इति स्वात्ममात्रविश्रान्तिः । ‘स्थू-
लोपायः’ इत्यनेनोपदेश्यभेदादुपदेशस्यापि
भेदः,—इति प्रकाशितम् ॥ २३० ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति
अर्धमात्रा नव नव
स्युश्रुतुर्षु चतुर्षु यत् ॥ २३१ ॥
अङ्गुलेष्विति षड्क्रिंश-
त्येकाशीतिपदोदयः ।

प्रत्यहुङ्लचतुष्टयं नवार्धमात्राः,—इत्यहुङ्लष-
टिंशदात्मनि प्राणचारेऽर्धमात्राणामेकाशीति-
रुदियात्॥ २३१ ॥

आसां चोदये विभागान्तरमस्ति—इत्याह
अहुङ्ले नवभागेन

विभक्ते नवमांशकाः ॥ २३२ ॥

वेदा मात्रार्धमन्यत्तु

द्विचतुःषहुण्णं त्रयम् ।

एकैकस्मिन्नहुङ्ले नवधा विभाजिते षट्टिंश-
तोऽहुङ्लानां सचतुर्विंशतिशतत्रयं मानं भवेत् ।
भागानां तत्रैकैकस्यार्धमात्रात्मनो व्यञ्जनस्य
चत्वारो नव भागा उदयस्थानमित्युक्तं ‘नव-
मांशका वेदाः मात्रार्धम्’ इति । अन्यत्थुनर्ह-
स्वदीर्घपुतलक्षणं त्रयं द्विचतुःषहुण्णं, हस्वस्यै-

१ क० यु० विभक्तेन नवमांशकाः इति पाठः ।

कमात्रत्वादष्टौ नव भागा उदयस्थानं, दीर्घस्य
द्विमात्रत्वात्षोडश, पुतस्य त्रिमात्रत्वाच्चतुर्विंशतिः॥

एतदेव संकलयति

एवमङ्गुलरन्ध्रांश-

चतुष्कद्वयगं लघु ॥२३३॥

दीर्घं प्लुतं क्रमाद्वित्रि-

गुणमधं ततोऽपि हल् ।

‘रन्ध्रांशानां’ नवभागानां ‘चतुष्कद्वयम्’
अष्टौ नवभागा इत्यर्थः । लघुति, ह्रस्वं ‘ततो’
लघोरपीत्यर्थः । तेन पञ्चानां ह्रस्वानां प्रत्येक-
मष्टसु भागेषूदयाच्चत्वारिंशत्र्यव नव भागा
भवन्ति, दीर्घाणामष्टानां प्रत्येकं षोडशभागक-
लनया साष्टाविंशति शतम् इति । प्लुतस्य
चतुर्विंशतिष्ठयस्त्रिंशतां हलां प्रत्येकं भागचतु-
ष्टयकलनया द्वारिंशदधिकं शतमिति । यद्यप्ये-
काशीतेरर्धमात्राणां प्रत्येकमङ्गुलीयाश्चत्वारो नव

भागा उद्यस्थानमित्येव स्पष्टमभिधातव्यं,
तथाप्येवमभिधानेऽयमाशयः— यदादौ हस्ता-
नामुदयस्तदनन्तरं दीर्घाणां प्लुतस्य व्यञ्ज-
नानां च, इति क्रमः प्रदर्शितो भवेदिति॥२३३॥

नन्वेतन्मध्ये क्षकारश्चेद्दण्यते तदा किय-
त्योऽर्धमात्रा अधिकीभवन्ति, तथात्वे वासां
कथमुदयः ? इत्याशङ्क्याह

क्षकाररूपर्धमात्रात्मा

मात्रिकः स तथान्तरा॥२३४॥

विश्रान्तावर्धमात्रास्य

तस्मिंस्तु कंलिते सति ।

अङ्गुलार्धेऽद्विभागेन

त्वर्धमात्रा पुराँ पुनः ॥२३५॥

१ क० पु० कल्पित हृति पाठः । २ ख० ग०पु० भागोने हृति पाठः ।

३ ग० पु० पुनरिति पाठः ।

क्षकारः सर्वसंयोग-
 ग्रहणात्मातु सर्वगः ।
 सर्ववर्णोदयाद्यन्त-
 सन्धिषूदयभाग्विभुः ॥२३६॥

कथमस्य त्यर्थमात्रात्मकत्वमित्याशङ्क्योक्तं
 'मात्रिकः' इत्यादि । ककारसकारात्मकार्धमा-
 त्राद्यारब्धत्वात् । अन्तरा विश्रान्ताविति, क-
 कारान्तरमर्धमात्रीयं कालं विश्रम्य सकारस्यो-
 च्चारात् । 'कलिंते' इत्येकाशीत्या, तेनार्ध-
 मात्राणां चतुरशीतिरिति । 'अद्रि' इति सप्त ।
 अङ्गुलार्धे हि सप्तधा विभक्ते प्रत्यङ्गुलं चतुर्दश
 भागाः—इति षट्टिंशतोऽङ्गुलानां सचतुष्टयं शत-
 पञ्चकं भागानां भवेत् । तेनार्धाङ्गुलीयेषु षट्सु
 सप्तभागेष्वर्धमात्रेति षट्टिंशदङ्गुलात्मनि प्राण-
 चारे चतुरशीतेरर्धमात्राणामुदय इति । नन्वेव-
 मेकाशीतिकलोदयपक्षे क्षकारस्य नास्त्येवोदयः-

१ क० ख० पु० कलिपत इति पाठः ।

इत्युक्तं स्यादित्याशङ्क्याह पुरेत्यादि । सर्वसं-
योगय्रहणात्मेति, संयोगान्तलक्षणपरत्वात् ।
यदुकं प्राक्

‘योनिरुपेण तस्यापि योगे क्षोभान्तरं विदुः ।
तन्निर्दर्शनयोगेन पञ्चाशत्तमवर्णता ॥’ (तं० ३।१८।)

इति । अनुत्तरविसर्गानुप्राणितयोः ककार-
सकारयोः प्रत्याहारतयोपादाने निखिलस्य
वर्णजातस्य गर्भीकारात्, अत एवायं सर्ववर्णा-
नामादावन्ते परस्परं संमेलनात्मनि ‘संधौ’
चोदयभावसर्ववर्णानुस्यूततयोदियात्, यतोऽयं
विभुः’ व्यापक इत्यर्थः ॥ २३६ ॥

नन्वेवं वर्णोदयेनाभिहितेन कोऽर्थ ? इत्या-
शङ्क्याह

इत्थं षट्टिंशके चारे

वर्णानामुदयः फले ।

क्रूर सौम्ये विलोमेन

हादि यावदपश्चिमम् ॥ २३७ ॥

‘वर्णनाम्’ इत्यकारादीनां, उदय इत्य-
 र्थाद्वृदयाद्वादशान्तम् । ‘क्रूरे’ इति मुक्तिलक्षणे,
 ‘सौम्ये’ इति तत्त्विस्त्वात्मनि भोगलक्षणे ।
 ‘विलोमेन’ इत्यर्थादपानोदये । विलोममेवाह
 ‘हादि यावदपश्चिमम्’ इति । तदुक्तम्

‘अधः प्रवहणे सिद्धिर्द्वृत्पञ्चं यावदागतः ।

मुक्तिश्वैव भवेद्वर्ध्वे परतत्त्वे तु मुव्रते ॥’ (स्व०७।९६)

इति । वस्तुतस्त्वकारस्य हृद्युदयस्थानं, हका-
 रस्य तु द्वादशान्त इति ॥ २३७ ॥

एवमेतदुपजीवनेनैव सूक्ष्मपरमपि वर्णना-
 मुदयमाह

हृद्यकारो द्वादशान्ते

हकारस्तदिदं विदुः ।

अहमात्मकमद्वैतं

यः प्रकाशात्मविश्रमः ॥ २३८ ॥

अद्वैतमिति, प्रत्याहारकमेणाशेषवर्णान्तः-
कारात् । प्रकाशेति, यदुक्तम्

‘प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तिः ।’

(अ० प्र० सि० २२)

इति ॥ २३८ ॥

एतच्चापानोदयेऽप्यतिदेष्टुमाह
शिवशक्त्यविभागेन
मात्रैकाशीतिका त्वियम् ।

द्वासप्ततावङ्गुलेषु
द्विगुणत्वेन संसरेत् ॥ २३९ ॥

शिवशक्त्योरविभाग इति, बिन्दुनादात्म-
प्राणापानोभयमेलनायामित्यर्थः । एकाशीति-
रित्युपलक्षणं, तेन चतुरशीतिरपि । द्विगुण-
त्वेनेति, षट्टिंशतोऽङ्गुलानाम् ॥ २३९ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यद्वतारयति

उक्तः सूक्ष्मोदयस्त्रैधं
 द्विधोक्तस्तु परोदयः ।
 अथ स्थूलोदयोऽर्णानां
 भण्यते गुरुणोदितः ॥२४०॥

अथ इत्यानन्तर्ये । गुरुणोदित इति सर्वशेषः ॥
 तत्र वर्गक्रमेण तावद्वर्णानां स्थूलमुदयमाह

एकैकमर्धप्रहरं
 दिने वर्गाष्टकोदयः ।
 रात्रौ च हासवृद्धयत्र
 केचिदाहुर्न केऽपि तु ॥२४१॥

हासवृद्धीति, वाह्यमहोरात्रमपेक्ष्यानपेक्ष्य
 वा ॥ २४१ ॥

तत्र वाह्याहोरात्रानपेक्षिमते साम्येनैवैषामु-
 दयः, —इत्याह

एष वर्गोदयो रात्रौ
दिवा चाप्यर्धयामगः ।

‘अर्धयामग’ इति, प्रतिवर्ग सार्धचतुरद्दग्धुल-
मुदय इत्यर्थः ॥

एवं बाह्याहोरात्रानपेक्षिमतमभिधाय तदि-
तरेषामपि दर्शयति

प्राणत्रयोदशशती
पञ्चाशादधिका च सा ॥ २४२ ॥

अध्यर्धा किल संक्रान्ति-
र्वर्गे वर्गे दिवानिशोः ।

सेति प्राणचारीया सार्धत्रयोदशशती ।
‘अध्यर्धा’ इति सार्धा, प्रतिसंक्रान्ति नवानां
प्राणचारशतानामभिधानात् । तेन दिने द्वाद-
शानां संक्रान्तीनामुदयः, इति साष्ठशतं सहस्र-
दशकं प्राणचाराणां भवेत् । रात्रावप्येवं सप्तद-
शतसहस्रैकर्विंशतिः ॥ २४२ ॥

अहोरात्रमेलनायां पुनः प्रतिसंक्रान्तित्रय-
मेकैकस्य वर्गस्योदयः,—इत्याह

तदैक्ये तूदयश्चार-
शतानां सप्तविंशतिः ॥२४३॥

एवं प्रागुक्तसंक्रान्तिद्वयवद्वाह्याहोरात्रह्रासवृ-
द्धनुसारं वर्गाष्टकोदयस्यापि ह्रासवृद्धी भवतः,—
इति सिद्धम्, अन्यथा प्रतिवर्गोदयं प्राणचा-
राणां नैयत्यं न स्यात् ॥ २४३ ॥

ननु क्षकारेण सह नव वर्गाः,—इति येषां
मतं तत्रैषामुदये प्राणचाराणां कीदृग्विभागः ?
इत्याशङ्क्याह

नव वर्गास्तु ये प्राद्व-
स्तेषां प्राणशती खीन् [विः]
सत्रिभागैव संक्रान्ति-
वर्गे प्रत्येकमुच्यते ॥२४४॥

अहर्निशं तदैक्ये तु
शतानां श्रुतिचक्षुषी ।

रवीनिति द्वादश । सत्रिभागेति प्राणश-
तत्रयस्याधिक्येनोपादानात् । तेन प्रतिवर्गं प्राण-
चाराणां शतद्वादशकम्, -इति वर्गनवके साष्टशतं
सहस्रदशकं भवेत् 'तदैक्ये' इत्यहर्निशमेलने ।
'श्रुतिचक्षुषी' इति चतुर्विंशतिः ॥

एवं वर्णानां वर्गक्रमेण स्थूलमुद्यमभिधाय
क्रमान्तरेणाप्याह

स्थूलो वर्गोदयः सोऽय-
मथार्णोदय उच्यते ॥२४५॥

तदाह

एकैकवर्णे प्राणानां
द्विशतं षोडशाधिकम्
बहिश्चषकषट्टिंश-
द्विन इत्थं तथा निशि ॥२४६॥

चषकषट्टिंशदिति, प्रतिचषकं षण्णां प्राण-
चारणामुदयात् । तेन पञ्चाशतो वर्णानां साष्ट-
शतं सहस्रदशकं प्राणचारणां स्यात् ॥ २४६ ॥

अत्र चोदये विशेषं दर्शयति

शतमष्टोत्तरं तत्र

रौद्रं शक्तमथोत्तरम् ।

यामलस्थितियोगे तु

रुद्रशक्तयविभागिता ॥ २४७ ॥

‘यामलस्थितियोगे’ इत्युभयसंमेलनायाम्
॥ २४७ ॥

एतदेव चाहोरात्रसंमेलनायां द्विगुणी-
भवेत्—इत्याह

दिनरात्र्यविभागे तु

दृग्वह्न्यब्ध्यसुचारणाः ।

सपञ्चमांशा नाडी च

बहिर्वर्णोदयः स्मृतः ॥ २४८ ॥

दृग्वहयविधिरिति, द्वात्रिंशदधिकं शतचतुष्टयम् 'असुचारणाः' इति प्राणसंचारणाः। सपञ्चमांशा नाडीति, चषकषद्विंशतो द्वैगुण्यात्॥ २४८

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

इति पञ्चाशिका सेयं

वर्णानां परिचर्चिता ।

एकोनां ये तु तामाहु-

स्तन्मतं संप्रचक्षमहे॥ २४९॥

तदाह

वेदाश्वाराः पञ्चमांश-

न्यूनं चारार्धमेकशः ।

वर्णेऽधिकं तद्विगुण-

मविभांगे दिवानिशोः॥ २५०॥

'वेदा'श्वत्वारः । पञ्चमांशेनार्थात्किंचिदं-
शेन 'न्यूनं' रहितम् । अधिकमिति, षोडशा-

१ क० ख० यु० णं परिभागः इति पाठः ।

धिकशतद्वयस्योपरीत्यर्थः । तेनैकोनपञ्चाशतो
 वर्णानां प्रत्येकं षोडशाधिकशतद्वयात्मकत्वात्
 चतुरशीतिशतपञ्चकाधिकं सहस्रदशकं प्राण-
 चारा भवन्ति, अधिकैश्च प्रत्येकं चतुर्भिः सप्त-
 एणवितिशतम्, अनेन च चाराणां सार्धचतुर्विं-
 शतेः किंचिदंशन्यूनं पञ्चभागं विंशति (?)
 साष्टशतं सहस्रदशकम् ॥ २५० ॥

एतदेवोपसंहरति

स्थूलो वर्णोदयः सोऽयं
 पुरा सूक्ष्मो निगद्यते ।

सूक्ष्म इत्यर्थात्परोऽपि पुरा निगदित इत्यर्थः
 ॥ २५१ ॥

इदानीमाहिकार्थमार्यायाः प्रथमार्धेनोपसं-
 हरति

इति कालतत्त्वमुदितं

शास्त्रमुखागमनिजानुभवसिद्धम् ।

मुखागमेति 'शैवी मुखमिहोच्यते' (वि०भै०
२० श्लो०) इत्यादिन्यायेन परतत्वप्रवेशोपाय-
त्वाद्गुरुस्तस्य 'आगमो' वचनमित्यर्थः । सि-
द्धमिति

'यतः शास्त्रक्रमात्तज्जगुरुप्रज्ञानुशीलनात् ।

आत्मप्रत्ययितं ज्ञानं पूर्णत्वाद्वैरवायते ॥' (त०४।७७)

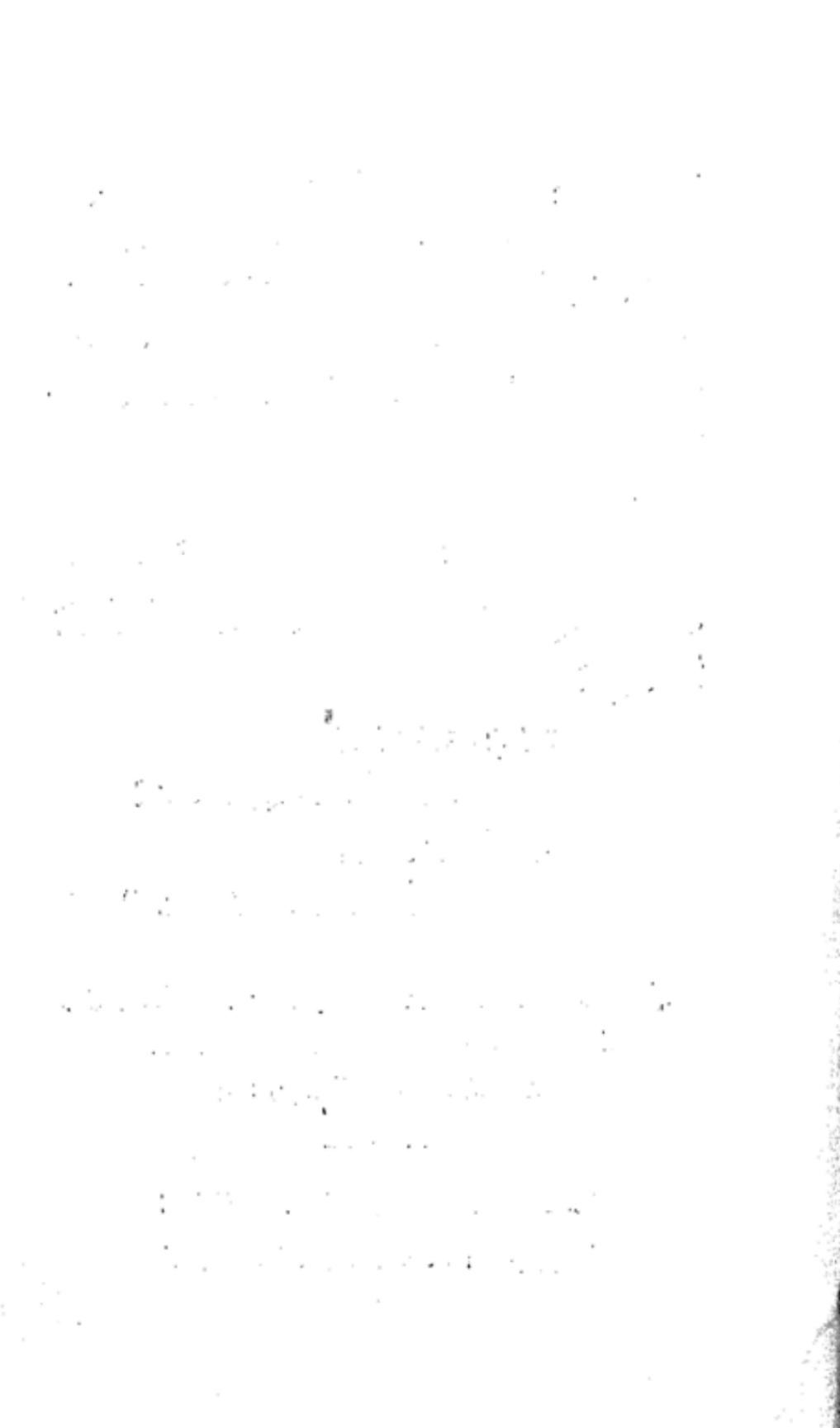
इत्याद्युक्तयुत्तया पारिपूर्णेन लब्धसिद्धीति
शिवम् ॥

प्राणापानसमाश्रय-
चारप्रविचारचातुरीनिष्ठः ।

षष्ठाहिके वरिष्ठां
विवृतिमिमां जयरथश्चके ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमद्भिनवगुप्तविरचिते तद्वालोके
श्रीजयरथविरचितविवेकाभिल्यव्याख्योपेते कालतत्त्व-
प्रकाशनं नाम षष्ठमाहिकम् ॥ ६ ॥

श्रीमत्पतापभूर्भुर्नुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपाद्येदं प्रकाशितम् ॥

अथं

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तममाहिकम् ।

तत्तन्मन्त्राभ्युदय-

प्रगुणीकृतचण्डभैरवावेशः ।
विद्रावितभवसुद्रो

द्रढयतु भद्राणि जयरुद्रः ॥

इदार्णि कालतत्वानुषक्तमेव द्वितीयार्धेन
चक्रोदयं वक्तुमुपक्रमते

अथ परमरहस्योऽयं

चक्राणां भण्यतेऽभ्युदयः ॥ १ ॥

चक्राणामिति मद्राद्यात्मनाम् ॥ १ ॥

ननु सर्वमन्त्रसामान्यभूतायां भगवत्या मातृ-
कायाः समनन्तरमेवोदय उक्तः, तत्तद्विशेषरू-
पाणां मन्त्राद्यात्मनां चक्राणामप्युदयाभिधाने
किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

इत्ययत्नजमाख्यातं

यत्नजं तु निगद्यते ।

नन्वेतन्निगद्यनेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

बीजपिण्डात्मकं सर्वं

संविदः स्पन्दनात्मताम् ॥२॥

विदधत्परसंवित्ता-

वुपाय इति वर्णितम् ।

सर्वमिदं बीजपिण्डात्मकं मन्त्रजातम् अर्था-
त्प्राणान्तरुदेयत् संविदः स्पन्दनात्मतां शक्त-
स्वरूपावेशं विदधत् परसंवित्तावुपायः पारम्प-
र्येण शास्त्रभवमपि रूपमाविशेत्—इत्याणवोपाये
वर्णितत्वान्तर्वर्णितं तत्त्वास्यानर्थक्यमित्यर्थः ॥२॥

नन्विह मन्त्राणां प्राणान्तरेवमुदयः—इत्य-
भिधातुं प्रक्रान्तं, स च यत्नजः—इति तत्र यत्ने
क्रियमाणे तदेव सिद्धेत् नान्यदिति कथमत्रैव
परसंविदुपायत्वमप्येषां स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

यथारघट्टचक्राग्र-
घटीयन्नौघवाहनम् ॥ ३ ॥

एकानुसंधियत्वेन
चित्रं यन्नोदयं भजेत् ।
एकानुसंधानबलां-
जाते मन्त्रोदयेऽनिशम् ॥ ४ ॥
तन्मन्त्रदेवता यत्वा-
त्तादात्म्येन प्रसीदति ।

इहारघट्टवाहकस्य यन्नमात्रवाहनक्रियाविष-
यत्वात् एकेनैवानुसंधानेन अरघट्टचक्राग्रगतघ-
टीसंवन्धिनो यन्नस्यौधेन नैरन्तर्येण वाहनं यथा

‘चित्रं यन्नोदयं भजेत्’ ऊर्ध्वाधोमुखरिक्तपूर्ण-
 घटीचक्रात्मना वैचित्र्येण निष्पत्तिमियात्, तथा
 साधकस्यानिशं मन्त्रोदयविषयेणैकेनैवानुसंधा-
 नेन न केवलमेतदुदय एव सिध्येत् यावत्तन्नान्त-
 रीयकतया प्रयत्नान्तरमन्तरेण एतं नमन्त्रदेवतापि
 तादात्म्येन प्रसीदतीति । इदमत्र तात्पर्यम्—
 यथा हि यन्नं वाहयन् अरघटवाहकस्तत्र वैचि-
 त्र्यान्तरमपि प्रयत्नान्तरनिरपेक्षमांसादयेत्, एवं
 साधकोऽपि मन्त्रोदय एव प्रयत्नमानः परसंवि-
 दैकात्म्यमिति । एवं चक्रोदयः पैरसंविदासादने
 निस्तित्तमित्यावश्याभिधेयः,—इत्युक्तं स्यात् ॥४॥

तदाह

‘खे रसैकाक्षि नित्योत्थे
 तदर्थं द्विकपिण्डके ॥ ५ ॥

१ ख० यु० तन्मन्त्रेति पाठः । २ ख० यु० निरपेक्षमेवेति पाठः ।

३ क० यु० परं परसंविदिति पाठः । ४ क० ख० ग० यु० पिण्डगे
 हति पाठः ।

त्रिके सप्त सहस्राणि
 द्विशतीत्युदयो मतः ।
 चतुष्के तु सहस्राणि
 पञ्च चैव चतुःशती ॥६॥
 पञ्चार्णेऽब्धिसहस्राणि
 त्रिशती विंशतिस्तथा ।
 षट्के सहस्रत्रितयं
 षट्शती चोदयो भवेत् ॥७॥
 सप्तके त्रिसहस्रं तु
 षडशीत्यधिकं स्मृतम् ।
 शतैस्तु सप्तविंशत्या
 वर्णाष्टकविकल्पिते ॥८॥
 चतुर्विंशतिशत्या तु
 नवार्णेषुदयो भवेत् ।

अधिषष्टयेकविंशत्या
 शतानां दशवर्णके ॥९॥
 एकान्नविंशतिशतं
 चतुःषष्ठिः शिवार्णके ।
 अष्टादश शतानि स्यु-
 रुदयो द्वादशार्णके ॥१०॥
 त्रयोदशार्णे द्वाषष्टया
 शतानि किल षोडश ।
 त्रिचत्वारिंशता पञ्च-
 दशोति भुवनार्णके ॥११॥
 चतुर्दशशती खात्विः
 स्यात्पञ्चदशवर्णके ॥
 त्रयोदशशती सार्धा
 षोडशार्णे तु कथ्यते ॥१२॥

शतद्वादशिका सप्त-
 दशार्णे सैकसप्ततिः ।
 अष्टादशार्णे विज्ञेया
 शतद्वादशिका बुधैः ॥१३॥
 चतुर्विंशतिसंख्याके
 चक्रे नवशती भवेत् ।
 सप्तविंशतिसंख्याते
 तूदयोऽष्टशतात्मकः ॥१४॥
 द्वात्रिंशके महाचक्रे
 षट्शती पञ्चसप्ततिः ।
 द्विचतुर्विंशके चक्रे
 सार्धी शतचतुष्टयीम् ॥१५॥
 उदयं पिण्डयोगज्ञः
 पिण्डमन्त्रेषु लक्षयेत् ।

चतुष्पञ्चाशके चक्रे
 शतानां तु चतुष्टयम् ॥१६॥

सप्तत्रिंशत्सहार्धेन
 त्रिशत्यष्टाष्टके भवेत् ।

अर्धमर्धत्रिभागश्च
 षट्षष्ठिर्द्विशती भवेत् ॥१७॥

एकाशीतिपदे चक्रे
 उदयः प्राणचारगः ।

चक्रे तु षण्णवत्याख्ये
 सपादा द्विशती भवेत् ॥१८॥

अष्टोत्तरशते चक्रे
 द्विशतस्तूदयो भवेत् ।

खे इति द्वे शून्ये, रसाः षट्, अक्षीति द्वयं,
 नित्योत्थ इति स्वरसत एव हि सततं प्रवहतः

प्राणस्य सषट्शतसहस्रैकविंशत्या[तिः] चाराणां
भवेदिति भावः । एवमेकपिण्डात्मनो मन्त्रस्य
प्रतिप्राणचारं तदानुगुण्यात् तत्संख्याक एवो-
द्यः; तेन प्रतिप्राणचारमेकैकस्य पिण्डस्य
वर्णस्य वोदयात् द्वादिपिण्डवर्णात्मनां मन्त्राणां
निलोदितप्राणचारार्धत्रिभागक्रमेण न्यूनसं-
ख्याक उदयः—इत्याह ‘तदर्धं द्विकपिण्डके’
इति । तस्याः सषट्शतायाः सहस्रैकविंशतेरर्धं
साष्टशतं सहस्रदशकम् । अत्र हि स्वारसिकप्रा-
णचारद्वयकालस्यैकप्राणचारतयोदयस्य चिकी-
र्षितत्वं; ‘जपः प्राणसमः कार्यः’ इति हि सर्व-
त्राविशेषेणोद्भव्यते, अत एवेह यज्ञजत्वमुक्तम् ।
सप्त सहस्राणि द्विशतीति, स्वारसिकप्राणचार-
त्रयकालस्यैकप्राणचारतयोदयस्य कर्तुमभिप्रे-
तत्वात् । एवमुक्तरत्रापि अवसेयम् । अब्धीति
चत्वारः । षडशीत्यधिकमिति भूम्ना, एवं हि
चारद्वयमधिकं भवेत्, तेनात्र प्रतिचारं किंचि-

१ क० यु० इत्यत आहेति पाठः ।

दंशन्यूनता कार्या येन गणनासाम्यं स्यात् ।
 न चैतदस्माभिः स्वोत्प्रेक्षितमुक्तमिति साक्षा-
 दागम एव पठितः, अस्माभिरप्यत्र गणना
 विभज्य न दर्शिता ग्रन्थविस्तरभयादनुपयो-
 गाच्च । अधिकषष्ठिरेकविंशतिशती तया दशव-
 र्णगं इत्युदयः । 'शिवाः' रुद्रा एकादश, चतुः-
 षष्ठिरिति भूम्ना, एवं हि चारचतुष्टयमधिकं
 भवेत् । द्वाषष्ट्येति भूम्ना, षण्णां प्राणचारा-
 णामतिरेकात् । त्रिचत्वारिंशतोति भूम्ना, चार-
 द्वयाधिक्यात् । पञ्चदशेति शतानि । मुवनेति
 चतुर्दश । खाद्विधिरिति चत्वारिंशत् । सैकसप्त-
 तिरिति भूम्ना चारसप्तकातिरेकात् । न चात्र
 संख्यायाः कश्चित्कमो विवक्षितः,—इत्येकोन-
 विंशादीनां चक्राणामन्तरानुपदेशे न कश्चि-
 होषो, यावता हि अत्र प्रतिप्राणचारमेकस्य
 चक्रस्योदये यतः कार्यः,—इत्यभिधित्सितं तच्चै-
 वमपि सिद्धोदिति । 'द्विचतुर्विंशके' इत्य-

षट्चत्वारिंशदात्मक इत्यर्थः । 'अष्टाष्टके' इति चतुःषष्ठ्यात्मके । सहार्धेनेति येनावशिष्टा द्वात्रिंशत्प्राणचारा भवन्ति । अर्धमिति अर्धत्रिभाग इति, येन सार्धश्चत्वारिंशत्प्राणचारा भवेयुः सार्धस्त्रयोदश चेत्युभयथा चतुःपञ्चाशदिति गणनासाम्यं स्यात् । तदुक्तं श्रीयोगिनीकौले

'नियोदिते सहस्राणि एकविंशच्छतानि षट् ।
द्विके दश सहस्राणि तथाष्टौ च शतानि तु ॥
त्रिके सप्त सहस्राणि द्विशतीत्युदयः स्मृतः ।
चतुष्के तु सहस्राणि पञ्च तुर्यशतानि तु ॥
पञ्चाश्वरे सहस्राणि चत्वारि त्रिशतोदयः ।
विंशाधिकः समाख्यातो इयश्चोदयवाहिभिः ॥
षट्के तु त्रिसहस्राख्यः षट्शतान्तोदयः स्मृतः ।
सप्तके त्रिसहस्रं तु षट्शीत्यधिकं स्मृतम् ॥'

इत्यादि ।

'अष्टोत्तरशते चक्रे मञ्चपिण्डाक्षरात्मके ।
द्विशतात्पा युनः प्रोक्त उदयः सर्वसिद्धिदः ॥'

इत्यन्तम् ॥

न चैतावतैव विरन्तव्यमित्याह
 क्रमेणेत्थमिदं चक्रं
 षट्कृत्वो द्विगुणं यदा ॥ १९ ॥
 ततोऽपि द्विगुणेऽष्टांश-
 स्याध्यमध्यध्यमेककम् ।
 ततोऽपि सूक्ष्मकुशलै-
 रध्याधीदिप्रकल्पने ॥ २० ॥
 भागषोऽशकस्थित्या
 सूक्ष्मश्वारोऽभिलक्ष्यते ।

'इत्थं' वक्ष्यमाणेन प्रकारेणेदमष्टोत्तरशतात्मकं चक्रं क्रमेण षट्कृत्वो द्विगुणं, प्रथमं षोडशाधिकशतद्वयात्मकं यावदन्ते सद्वादशशतनवकाधिकषट्सहस्रात्मकं यदा भवेत् तदा तस्मिन्नपि द्विगुणे सचतुर्विंशतिशताष्टकाधिकसहस्रत्रयोदशात्मके चक्रेऽध्यध्यमत्रोति कृत्वा सार्धमे-

१ क० यु० कृत्वेति पाठः । २ क० यु० अप्यधर्मिति पाठः ।

ककं प्राणस्य चरणमष्टांशस्याधर्धं षोडशो भाग-
श्रोदयो भवेदित्यर्थः । तदनन्तरमपि भागषो-
डशकस्थित्याधर्धाधर्धादिकल्पने कृते सति 'सूक्ष्म-
कुशलैः' परधाराधिरूढैर्योगिभिः 'सूक्ष्मो'ऽति-
परिमितः प्राणीयश्चारांशोऽभिलक्ष्यते' ज्ञायते
इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम्—एवंकलनायां हि
प्राणचारीयः षोडशो भागः सषट्दशतपञ्चत्वा-
रिंशत्सहस्राधिकलक्षत्रयात्मनश्चकस्योदयःस्यात्
तस्याप्यर्धकल्पने सशतद्वयैकनवतिसहस्राधिक-
लक्षषट्कात्मनश्चकस्य द्वात्रिंशो भागः; तस्याप्येवं
कल्पने सचतुःशतद्वशीतिसहस्राधिकत्रयोदश-
लक्षात्मनश्चकस्य चतुःषष्ठितमो भागः,—इत्य-
न्तमेव परिमितः प्राणचारीयो भागो योगिना-
मभिलक्ष्यो भवतीति ॥

नन्वेवमभिलक्षणेन योगिनां किं स्यात् ?
इत्याशङ्कायाह

एवं प्रयत्नसंरुद्ध-
प्राणचारस्य योगिनः ॥२१॥

ऋमेण प्राणचारस्य
ग्रास एवोपजायते ।

ग्रास इति विरुद्धतया पुनरनुदयात् ॥
अतोऽप्यस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्कयाह

प्राणग्रासऋमावास-
कालसंकर्षणस्थितिः ॥२२॥

संविदेकैव पूर्णा स्या-
ज्ञानभेदव्यपोहनात् ।

ज्ञानभेदापोहनमेवोपपादयति
तथा हि^१ प्राणचारस्य
नवस्यानुदये सति ॥२३॥

---

^१ ग० य० तथापीति पाठः ।

न कालभेदजनितो
ज्ञानभेदः प्रकल्पते ।

कालस्य हि साक्षात् प्राणोऽधिष्ठानमिति
प्राणस्यानुदये कालोऽपि नोदियात्,—इति तस्या-
भावात् तज्जनितोऽपि ज्ञानस्य भेदो न भवेत्,—
इति युक्तमुक्तम् ‘एकैव पूर्णा संवित्स्यात्’इति ॥

ननु प्राणयासक्रमेण कालस्यापि यासो
वृत्तः,—इति तदाहितश्चेत्संविदि भेदो नास्ति
तज्ज्ञेयाहितो भविष्यति येनेदं नीलज्ञानमिदं
पीतज्ञानमिति विभागः,— इत्येतावतैव कथमे-
कत्वमस्याः सिद्धेत् ? इत्याशङ्क्याह
संवेद्यभेदान्न ज्ञानं
भिन्नं शिखरिवृत्तवत् ॥२४॥

नहि एकान्ततः संवेद्यभेदः संविदं भिन्न्यात्।
एवं हि तत्तदृहाणां नामादिवेद्यभेदेऽपि कथमे-
कमेव नगरादिज्ञानं स्यादित्युक्तं ‘शिखरिवृत्त-

वत् इति । उत्तरप्रदेशावस्थितस्य हि पुंसस्त-
चदाभासमय एक एव प्रकाशो भवेदिति भावः ।
यदाहुः

‘तस्मात्सत्यपि वाहोऽर्थे धीरेकानेकवेदनात् ।
अनेकसद्वशाकारा नानेकेव प्रसज्यते ॥’

इति । तस्मादस्य काल एव भेदकः, स चाति-
सूक्ष्मक्षणात्माभिमतो येन ज्ञानस्योत्पादानन्तरं
निरोधो भवेत् ॥ २४ ॥

तदाह

कालस्तु भेदकस्तस्य
स तु सूक्ष्मः क्षणो मतः ।
तुशब्दो हेतौ । स इति कालः ॥
ननु चास्य सौक्ष्म्ये कोऽवधिः ? इत्या-
शङ्क्याह

सौक्ष्म्यस्य चावधिज्ञानं
यावत्तिष्ठति स क्षणः ॥ २५ ॥

तेन नियतोभयान्तपरिच्छिन्ना ज्ञानीयैव स-
त्तास्य सत्तेत्यर्थः ।

नन्वस्य परोपाधिकः कस्मादेवंनिर्देशः ?
इत्याशङ्कयाह

अन्यथा न स निर्वकुं
निपुणैरपि पार्यते

अन्यथेति 'अभेद्यो निरंशः काललवक्षणः'
इत्यादिना साक्षाल्लक्षणेनेत्यर्थः । एवं हि उत्पा-
दानन्तरं निरोधं इत्येवमुच्यमाने तस्याद्यन्तौ
कथितौ स्यातां तत्सङ्गावे च मध्यमप्यवश्य-
संभाव्यम्,—इत्यस्यादिमध्यावसानैरुद्यंशत्वमा-
पतेदिति निरंशत्वेऽभिधित्सिते सांशत्वमभिहितं
स्यात् । यदाहुः

'यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैवमादिर्मध्यं च चिन्त्यताम् ।

आत्मकत्वात्क्षणस्यैवं न लोकस्य क्षणे स्थितिः ॥'

इति । इत्थम्

१ क० पु० विरोध इति पाठः ।

‘आदिमध्यावसानानि चिन्त्यानि क्षणवत्पुनः ।’

इत्याद्युक्त्युक्त्यादिमध्यान्तरूपाणां तदंशानामप्येवंविचारे क्रियमाणे स एव पर्यनुयोगः,— इत्यनवस्थानात् न किंचित्सिद्ध्येत्, — इत्यतिनिपुणैरपि तस्य लक्षणं कर्तुं न शक्यं, कृतं वा न प्ररोहमियात् ॥

ननु यथेवं तज्ज्ञानस्यापि कोऽवधिर्येनैतत्त्विरूपितं भवेत् ? इत्याशङ्क्याह
ज्ञानं कियद्वेत्ताव-
तदभावो न भासते ॥२६॥

कियदिति, क्षणिकत्वेऽपि किंपरिमाणमित्यर्थः । ‘तदभावः’ इति ज्ञानाभावः, तेन यावत्तदभावो न वृत्तस्तावदेकमेव तज्ज्ञानं भवेदिति भावः । अभावश्च प्रत्यक्षग्राह्यः कार्यश्चेति अन्यत्रोपपादितमिति तत एवावधार्यम् ॥ २६॥

ननु यद्येवं तत्तदभावोऽपि कदा जायते येन
ज्ञानस्याप्यवधिः ? इत्याशङ्क्याह
तदभावश्च नो ताव-
द्यावत्तत्राक्षवर्त्मनि ।
अर्थे वात्मप्रदेशे वा
न संयोगविभागिता ॥२७॥

ज्ञानस्य च तावदभावो न जायते यावदि-
न्द्रियाणामर्थस्य प्रमातुर्वा संयोगविभागौ न
स्यातां, तदविरतेन्द्रियव्यापारस्य प्रमातुर्नीला-
दिविषये ज्ञाने जायमाने यदा नीलादिना वि-
भाग उत्पयते, पीतादिना वा संयोगस्तदा तद-
भाव इति । ननु प्रदीपादिवत् प्रतिक्षणं केरणो-
पयोगात् ज्ञानस्य क्षणिकत्वे सर्वेषां तावदविवा-
दोऽन्यथा वितत्करणव्यापारस्यापि प्रमातुर्नी-
लादिज्ञानं न स्यात् तत्किमेतदुक्तं यदिन्द्रियाणां

१ ग० पु० अत इति पाठः ।

२ कारणेति पाठः ।

यावन्न संयोगविभागोदयस्तावदेकमेव ज्ञान-
मिति; एवं हि धारावाहिनां विज्ञानानामभावोऽ-
भिहितो भवेत् । सत्यं, किंतु भवदभिरुचितं
निरन्वयविनाशात्म क्षणिकत्वं ज्ञानस्य न स्यात्,
इत्यभिदध्मः । अनन्तरं हि त्रिचतुरादिक्षणा-
वस्थायि ज्ञानं भवेदिति समनन्तरं क्षणनिर्ण-
येनैवोपपादितम् । तस्मादेकरसेऽपि नीलादि-
विषये विज्ञानेऽन्तरा चक्षुरादीन्द्रियविभागा-
दिना तदभावादि स्थितमेव किंतु न तथा
संचेत्यते; तेन धारावाहिनां विज्ञानानामप्य-
भावो न स्यादिति न कश्चिद्विरोधः ॥ २७ ॥

ननु संयोगविभागितापि किं सकारणिका
भवेत् न वा? इत्याशङ्क्याह
सा चेदुदयते स्पन्द-
मयी तत्प्राणगा ध्रुवम् ।
भवेदेव ततः प्राण-
स्पन्दाभावे न सा भवेत् ॥ २८ ॥

स्पन्दमयीति, स्पन्दः प्रकृतिर्मूलकारणं
यस्याः सा स्पन्दाधीनैव इत्यर्थः । देशादेशा-
न्तरं हि चलद्वस्तु वस्त्वन्तरेण संयुज्यते वियु-
ज्यते वेत्यभिप्रायः । स्पन्दश्च प्राणाश्रयः, इति
पारम्पर्येण संयोगविभागितापि प्राणगतैव
निश्चिंतं भवेत्, इति प्राणस्पन्दाभावे सा न
भवेत्; निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः,
इतिनीत्या तद्भावोऽपि कुतस्त्य इत्यर्थः ॥२८॥

ननु भवतु नाम संयोगविभागिता मा वा
भूत् किमनया नश्चिन्तया, यावता ह्यत्र प्राण-
प्रासक्रमेण कालग्रासे वृत्ते एकैव पूर्णा संवि-
त्स्यादित्युपक्रान्तं तदेव कथं निर्वहेत् इत्यु-
च्यताम् ? इत्याशङ्क्याह

१ ख० यु० संयोज्यते इति, ग० यु० विभज्यते चेति पाठः ।

२ ख० यु० संयोगवियोगभागितेति पाठः ।

३ क० यु० निश्चितैवेति पाठः ।

४ ख० यु० वियोगितेति पाठः ।

तदभावान्न विज्ञाना-
भावः सैवं तु सैव धीः ।

तस्याः संयोगविभागिताया अभावाद्विज्ञान-
स्याप्यभावो न स्यात्, यद्धि यदन्वयव्यतिरे-
कानुविधायि तत्त्वकार्यं भवेदिति भावः । एवं
हि सति सा प्राच्या या धीः संवित्सैवेयं न तु
संविदन्तरमेकैव पूर्णा संवित्स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेवमेकस्या एव संविदः किं पूर्वापैकी-
कारादैतत्येनावभासो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

न चासौ वस्तुतो दीर्घा
कालभेदव्यपोहनात् ॥ २९ ॥

असाविति धीः दीर्घेत्यर्थान्न सूक्ष्मापि,
दैर्घ्यादि हि कालाधीनं, न चास्यास्तत्स्पर्शं
एवास्ति अकालकलितत्वात् ॥ २९ ॥

तदाह

१ ख० पु० वियोगभागिताया इति पाठः ।

वस्तुतो ह्यत एवेयं
कालं संविन्न संस्पृशेत् ।

एवं वस्तुतो नित्यत्वमप्यस्या न संभवेत्,
तद्विं कालत्रयानुगामित्वमुच्यते नतु सदा-
भासमानत्वम्, एवं हि त्रिषु कालेषु भासमान-
त्वमुक्तं स्यात् । यदाहुः

‘न सदा न तदा न चैकदे-
त्यपि सा यत्र न कालधीर्भवेत् ।

तदिदं भवदीयदर्शनं
न च नित्यं न च कथ्यतेऽन्यथा ॥’

(३० स्तो० १२१९)

ननु यद्येवमकालकलिता वस्तुत एकैव संवि-
दस्ति तत्कथमयं बहिर्भेदनिष्ठो व्यवहारः सि-
द्धेत् ? इत्याशङ्क्याह

अत एकैव संवित्ति-
र्नानारूपे तथातथा ॥३०॥

विन्दाना निर्विकल्पापि
विकल्पो भावगोचरे ।

अतः कालसंस्पर्शाभावात् एकैव निर्विकल्पापि संवित्तिर्नानारूपेऽनेकाभाससंमूर्छनात्मनि भावविषये तथातथा नीलानीलादिरूपतया विन्दाना विमृशन्ती विकल्प इत्युच्यते, इति न बाह्यस्यापि व्यवहारस्य विप्रलोपः ॥

मनु तथातथाविमर्शेऽप्यस्याः कथमेकत्वमेव ?
इत्याशङ्क्याह

स्पन्दान्तरं न यावत्त-

दुदितं तावदेव सः ॥ ३१ ॥

तावानेको विकल्पः स्या-

द्विविधं वस्तु कल्पयन् ।

तत्स्मात्पूर्वोक्तात्तदर्थादिसंयोगविभागो-
त्पादलक्षणात् हेतोर्यावद्विकल्प्यवस्त्वन्तरविषयं
स्पन्दान्तरं नोदितं तावन्नानाप्रकारं वस्तु कल्प-

यन्नपि तावान्दीर्घदीर्घ एक एव विकल्पः स्यात्
 न पुनरनेक इत्यर्थः । यत्तदनेकाभाससंमूर्छना-
 त्मतया विकल्प्यमानेऽपि नीलादौ विकल्पस्यै-
 क्यमेव तावत् एकस्यैवानुसंधानस्य भावात्
 अन्यथा पुनरस्य स्वरूपलाभ एव न भवेदिति
 भावः ॥

तदाह

ये त्वित्थं न विदुस्तेषां
 विकल्पो नोपपद्यते ॥ ३२ ॥
 स ह्येको न भवेत्कश्चित्
 त्रिजगत्यपि जातुचित् ।

ये इति बौद्धाः, इत्थमिति स्पन्दान्तरोदय
 एव विकल्पान्तराणामुदयो नत्वेकस्मिन्नेव
 स्पन्दे इत्यर्थः । एक इति, येन स्मृत्यपलापा-
 यनेकाश्रयनिबन्धनो वाह्यो व्यवहारः सिद्धेत् ।
 एतदेव दर्शयति

शब्दारूषणया ज्ञानं

विकल्पः किल कथ्यते ॥३३॥

सा च स्यात्क्रमिकैवेत्थं

किं कथं को विकल्पयेत् ।

घट इत्यपि नेयान्स्या-

द्विकल्पः का कथा स्थितौ ॥३४॥

न विकल्पश्च कोऽप्यस्ति

यो मात्रामात्रनिष्ठितः ।

कथ्यते इति भवद्भिः । यदुक्तं ‘अभिला-
पसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना’
इति । सेति शब्दारूषणा, क्रमिकेति वाचः
क्रमभावित्वात्, इत्थं क्रमिकत्वाद्विकल्पस्यो-
दितानां तत्क्षणानां प्रध्वस्तत्वान्ववानां चानु-
दयात् को न कश्चित्कलिपतोऽपि विकल्पात्मा
प्रमाता किमुत्पन्नप्रध्वस्तप्रकल्प्यं पूर्वापरानुसं-
धानादेरभावाच्च कथं विकल्पयेत् विकल्पस्य

स्वरूपलाभ एव न भवेदित्यर्थः । अत एव घकारोच्चारकाले टकारस्याभावात्तदुच्चारकाले च तस्य प्रध्वस्तत्वात् यत्र 'घट' इत्येतावन्मात्रोऽपि विकल्पो न सिध्येत् तत्र व्यवहारादिचिन्ता दूर एवास्तां तदवस्थानमात्रेऽपि का वार्तेत्यर्थः । नहि तन्मते कोऽप्येवंविधो विकल्पोऽस्ति यस्यांशमात्रेऽपि परिनिष्ठितत्वं तथात्वे ह्येषां क्षणभङ्गवत्विलोपो भवेदिति भावः ॥

नन्वेकमेव मालासूत्रवत्सर्वत्रानुयायि ज्ञानं किंचिन्नास्ति, इत्यस्माकं मतं नतु क्षणभङ्गराण्यनेकानि ज्ञानानि न सन्तीति; तत्त्वान्येव समुदितानि बाह्यव्यवहारनैपुण्यभाङ्गि भविष्यन्ति, इति को दोषः? इत्याशङ्क्याह

न च ज्ञानसमूहोऽस्ति

तेषामयुगपत्स्थितेः ॥ ३५ ॥

अयुगपत्स्थितेरिति, उत्पादानन्तरं तन्निरोधस्याभिधानात् ॥ ३५ ॥

तस्माद्वैकलिपकः सकल एवायं व्यवहारस्त-
न्मते न सिद्ध्येत्, इत्याह

तेनास्तद्वृत्तं एवैष
व्यवहारो विकल्पजः ।

तेनास्मत्पक्षं एव ज्यायानित्याह

तस्मात्स्पन्दान्तरं याव-
नोदियात्तावदेककम् ॥ ३६॥

विज्ञानं तद्विकल्पात्म-
धर्मकोटीरपि स्पृशेत् ।

तद्यावद्विकल्पान्तरानिष्टं स्पन्दान्तरं नोदेति
तावद्वृत्तशुक्लत्वचलत्वाद्यात्मकं धर्मैर्घमपि वि-
कल्पयेत् एकमेवैतद्वैकलिपकं ज्ञानं स्यात् येनै-
कानुसंध्यनुप्राणितः समग्र एवायं व्यवहारः
सिद्ध्येत् ॥

न चैतदपूर्वतया स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

एकाशीतिपदोदार-
 शक्त्यामर्शात्मकस्ततः ॥३७॥
 विकल्पः शिवतादायी
 पूर्वमेव निरूपितः ।

तत उक्तानेकधर्मपरामर्शकंत्वेऽप्येकत्वलक्ष-
 णाद्वेतोव्योमव्यापिरूपः शुद्धविद्यात्मा विक-
 ल्पस्तत्तदनेकहृदादिशक्त्यामर्शकंत्वेऽप्येकत्वात्
 पार्यन्तिकफलरूपां शिवतामेव ददातीति पूर्व-
 मेवास्माभिरुक्तम् ॥

नन्वेवमेकस्मिन्नेव प्राणचारे एकपिण्डात्म-
 काचक्रादारभ्य सचतुःशतद्वशीतिसहस्राधिक-
 त्रयोदशलक्षात्मकचक्राद्यन्तं यावच्चक्राणां स्वा-
 रसिक एवोदयो वर्तते,—इति योगिनां प्रतिनि-
 यतचक्रविषयः कथमवगमो भवेत् ? इत्याशङ्कां
 दृष्टान्तोपदर्शनेनोपशमयति

१ ख० पु० मर्शात्मकत्वे इति पाठः । २ ख० ग० पु०
 मर्शात्मकत्वे इति पाठः ।

यथा कर्णौ नर्तयामी-
 त्येवं यत्नात्तथा भवेत् ॥३८॥
 चक्रचारगताद्यता-
 तद्वत्तचक्रगैव धीः ।

कर्णौ नर्तयामीत्येवमिच्छापूर्वकात्प्राणीया-
 यत्नात् यद्यद्योगिनस्तथा भवेत्, गोस्फुरितादि-
 न्यायेन कर्णद्रयमेव नृत्यस्यात् तद्वदेकपिण्डा-
 दिचक्रप्रधानो यः प्राणीयश्चारस्तद्वतादपि य-
 त्नात्तचक्रगैव धीः प्रारिप्सितोदयप्रतिनियतच-
 क्रनिष्ठ एवावबोधो भवेदित्यर्थः । अयमत्र
 भावः—इह खलु योगिना यत्र कापि कर्मणि
 यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्यावश्यं प्राणसाम्येनोच्चारः
 कार्यः, अन्यथा हि न कार्यसिद्धिः स्यात् ।
 तदुक्तम्

‘जपेतुं प्राणसाम्येन ततः सिद्धिर्भवेद्गुवम् ।

नान्यथा सिद्धिमाप्नोति हास्यमाप्नोति सुन्दरि ॥’

इति । ततश्चैकपिण्डात्मनोऽन्यस्य वा चक्र-
स्योदये तुल्य एव विधिः प्राणसाम्यस्य सर्व-
त्राविशेषात् ॥

तदाह

जपहोमार्चनादीनां

प्राणसाम्यमतो विधिः ॥ ३९ ॥

होमेति, तत्रापि मन्त्रोच्चारस्य भावात् ।

अत इत्युक्ताच्चक्रोदयाद्वेतोः, संख्यायास्तु स्वार-
सिकप्राणचाराभिप्रायेण वर्णभूयस्त्वाभूयस्त्वनि-
वन्धनं तथात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्कयाह

सिद्धामते कुण्डलिनी-

शक्तिः प्राणसमोन्मना ।

उक्तं च योगिनीकौले

तदेतत्परमेशिना ॥ ४० ॥

१ ख० पु० सर्वश्चैवेति पाठः । २ क० ख० पु० श्रीत्रिकसारे-
चेति पाठः ।

तदेतत्परमेशिना श्रीसिद्धयोगीश्वरीमते श्री-
योगिनीकौले चोक्तमिति संबन्धः । तत्तदेक-
पिण्डाद्यात्मकमन्त्ररूपतया बहिरुल्लसन्ती वर्ण-
कुण्डलिन्याख्या पारमेश्वरी शक्तिर्थदि नाम
प्राणसमा प्राणसाम्येनोदयमियात् तदुन्मना
शिवैकात्म्येन प्रस्फुरेदित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

‘कुर्यात्प्राणसमं जप्यं होमं प्राणसमं कुरु ।

एवं प्राणसमा शक्तिः कुण्डलाख्या मनोन्मनी ॥’
इति ॥ ४० ॥

श्रीयोगिनीकौलग्रन्थं पठति

पदमन्त्राक्षरे चक्रे

विभागं शक्तितत्त्वगम् ।

पदेषु कृत्वा मन्त्रज्ञो

जपादौ फलभाग्भवेत् ॥४१॥

पदप्रधानानि मन्त्राक्षराणि यत्रैवंविधे चक्रे
पदेषु शक्तितत्त्वगं विभागं कृत्वा एकैकं पदं

प्रतिप्राणचारं प्रविभागेनोदयं कारयित्वा जप-
होमादौ मन्त्रोदयं जानानो योगी फल-
भागभवेत्, यथोचितं फलमाप्नुयादित्यर्थः॥४१॥
ननु कोऽसौ विभागः किं वा फलम्?
इत्याशङ्क्याह

द्वित्रिसप्ताष्टसंख्यातं

लोपयेच्छतिकोदयम् ।

इह चक्राणां प्रागुक्तवदेकद्वित्रिसप्ताष्टादि-
पदपिण्डसंख्यातम्, अर्थात् शतिकोदयमनेक-
पदपिण्डात्मकचक्रपर्यन्तं विभागमाश्रित्य,
अर्थात् प्राणचारं लोपयेत् प्राणग्रासं कुर्या-
दित्यर्थः । एतदेव हि मुख्यं फलं योगिनां
यद्कालकलितायां परस्यां संविद्यनुप्रवेश इति ॥

एवं चात्रैवावधातव्यमित्याह

इति शक्तिस्थिता मन्त्रा

विद्या वा चक्रनायकाः ॥ ४२ ॥

१ ग० पु० द्वित्रिसप्तेति पाठः । २ क० ख० पु० इत्यमिति पाठः ।
३ ग० पु० नायिका इति पाठः ।

पदपिण्डस्वरूपेण
 ज्ञात्वा योज्याः सदा प्रिये ।
 नित्योदये महातत्त्वे
 उदयस्थे सदाशिवे ॥ ४३ ॥
 अयुक्ताः शक्तिमार्गे तु
 न जपाश्वोदयेन ये ।
 ते न सिद्धयन्ति यत्नेन
 जपाः कोटिशतैरपि ॥ ४४ ॥

इति प्रागुक्तं सर्वं ज्ञात्वा चक्रप्रधाना मन्त्रा
 विद्या वा पदपिण्डस्वरूपेण समनन्तरोक्तपद-
 पिण्डादिगत्या ‘शक्तिस्थिताः’ प्राणसाम्येनो-
 दिताः सर्वकालं जपादौ योज्या येन यथो-
 चिता योगिनां सिद्धिः स्यात् । अन्यथा हि
 नित्योदयेऽत एव परमुपेयत्वान्महातत्त्वे, स्वष्टि-
 प्राधान्यादुदयस्थेऽत एव तत्सिद्धिप्रदायित्वात्

सदैव श्रेयोरूपे शक्तिरूपे मध्यधाम्न्ययोजिताः,
तथा प्राणस्योदयेन निर्गमेन अर्थात्प्रवेशेनापि
ये मन्त्रादयो न जपास्ते कोटिशतैर्यत्नेनापि
जपा न सिद्ध्यन्ति, तां पूर्णां दातुं न शक्ता
इत्यर्थः । यदुक्तम्

‘न विन्दति यदा मन्त्री सृष्टिसंहारवर्त्मनी ।

उदयास्तमरुपेण मन्त्रा अत्यफलप्रदाः ॥

भोगं मोक्षं न यच्छन्ति जपा ध्यातास्तु पूजिताः ।

ईषत्कलं प्रयच्छन्ति शिवाज्ञासंप्रचोदिताः ॥’

इति । मन्त्रा विद्या वेत्यनेनानुजोद्देशोद्दिष्टो
मन्त्रविद्याभेदोऽप्यासूत्रितः ॥ ४४ ॥

ननु सर्वेषां मन्त्रादीनामविशेषेणैव किमियं
व्यवस्था किमन्यथा वा ? इत्याशङ्क्याह

मालामन्त्रेषु सर्वेषु

मानसो जप उच्यते ।

उपांशुर्वा शक्तयुदयं

तेषां न परिकल्पयेत् ॥४५॥

सर्वेष्विति विद्यास्वपि, मानस इति । तदुक्तम् ।

‘आत्मा न शृणुते यं स मानसो जप उच्यते ।

आत्मना शृणुते यस्तु तमुपांशुं विजानते ॥

परे शृण्वन्ति यं देवि स शब्दः स उदाहृतः ।’

(स्व० २१४७)

इति । वेति विकल्पे । सशब्दस्यार्थसिद्धो निषेधः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं यच्छक्तिवर्त्मन्ययो-
जिता मन्त्रा न सिद्ध्यन्तीति तत्कथमिद-
मुच्यते ‘शक्तयुदयं तेषां न परिकल्पयेत्’ इत्या-
शङ्क्याह

पदमन्त्रेषु सर्वेषु

यावत्तत्पदशक्तिगम् ।

शक्यते सततं युक्तै-

स्तावज्जप्य तु साधकैः ॥४६॥

तावती तेषु वै संख्या

पदेषु पदसंज्ञिता ।

तावन्तमुदयं कृत्वा
 त्रिपदोक्त्यादितः क्रमात् ॥४७॥
 द्वादशाख्ये द्वादशिते
 चक्रे सार्धं शतं भवेत् ।
 उदयस्तद्वि सचतु-
 श्रत्वारिंशच्छतं भवेत् ॥४८॥
 षोडशाख्ये द्वादशिते
 द्वानवत्यधिके शते ।
 चाराधीन समं प्रोक्तं
 शतं द्वादशकाधिकम् ॥४९॥
 षोडशाख्ये षोडशिते
 भवेच्चतुरशीतिगः ।
 उदयो द्विशतं तद्वि
 षट्पञ्चाशत्समुत्तरम् ॥५०॥

चाराष्ट्रभागांस्त्रीनन्त्र
 कथयन्त्यधिकान्बुधाः ।
 अष्टाष्टके द्वादशिते
 पादार्थं विंशतिं वसून् ॥५१॥
 उदयः सप्तशतिका
 साष्टा षष्ठिर्यतो हि सः ।

पदप्रधानेषु सर्वेषु विद्यादिरूपेषु मन्त्रेषु
 पदानां प्राणशक्तेश्च साम्यं गतं तज्जपादि
 अभियुक्तैः साधकैर्यावत्कर्तुं शक्यते तावदेव
 सर्वकालं जपनीयं, येन तेषु पदेषु लिपदो-
 क्यादिकं क्रममवलम्ब्य 'लिषु बहुत्वं परिस-
 माप्यते' इत्यादिनीत्या क्रमेणैकैकं पदं बहु-
 पदतया विभज्य समस्तस्य पदस्य प्राणचार-
 साम्येन सकृदुच्चारयितुमशक्यत्वात् तावन्तं
 पदांशपरीमाणं प्राणशक्तावुदयं कृत्वा तावती

पदांशपरिमाणैव पदसंज्ञिता जपस्य संख्या
 स्यादिति । अयमत्र भावः न केवलमनेक-
 पदस्य मन्त्रस्य प्राणशक्तौ सकृदुच्चारयितुम-
 शक्यत्वं यावद्वर्ध्णतया तत्पदस्यापीति त-
 स्याप्यंशांशिकया विभागः कार्यो येन शनैः
 शनैरेकमेकं तदंशं प्राणसाम्येनोच्चारयतां यो-
 गिनां लक्षजपादि सिद्धेदिति । तदुक्तं तत्र

‘ पदमत्राक्षरे चक्रे विभागं शक्तितत्त्वगम् ।
 पदेषु कृत्वा मत्रज्ञो जपं नित्यं तु कारयेत् ॥
 द्वित्रिसप्ताष्टसंख्यातं लोपयेच्छतिकोदयम् ।
 इति शक्तिस्थिता मत्रा विद्या वा चक्रनायकाः ॥
 पदपिण्डस्वरूपेण ज्ञात्वा योज्याः सदा प्रिये ।
 नित्योदये महातत्त्वे उदयस्थे सदाशिवे ॥
 अयुक्ताः शक्तिमार्गे तु अजपाश्रोदयेन तु ।
 नैव सिद्ध्यन्ति यत्नेन ..... ॥ १ ॥

इति । तथा

‘ मालामन्त्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते ।
 शक्त्योदयं तु वै तेषु न कदाचित्प्रकल्पयेत् ॥

यतस्तेषां वरारोहे मानसस्तु जपः स्मृतः ।
 कचिच्चैव उपांशुः स्याज्जपः शास्त्रेषु कीर्तिः ॥
 महामन्त्रेषु सर्वेषु यावत्तत्पदशक्तिगम् ।
 शक्यते सततं युक्तैः प्रजमुं साधकोत्तमैः ॥
 तावती तेषु वै संख्या पदेषु पदसंज्ञिता ।
 तावन्तमुदयं कृत्वा त्रिपदोत्त्यादितः क्रमात् ॥’

इति । अतश्च सामस्त्येन मालामन्त्रादीनां प्राणशक्तावुदयं कर्तुं न शक्यते,—इत्युक्तमेषां शक्त्युदयं न परिकल्पयेदिति । न तु सर्वसर्विक्या, तथात्वे हि जपस्याल्पफलप्रदत्वादधमत्वं स्यात् । यदुक्तम्

‘अधमस्तु जपः प्रोक्तः प्राणसंख्याविवर्जितः ।’

इति । पदविभागमेव दर्शयति द्वादशोत्यादिना । ‘द्वादशाख्ये’ द्वादशपदात्मके मालामन्त्राद्यात्मनि चक्रे ‘द्वादशिते’ संजातद्वादशसंख्याके प्रत्येकं पदद्वादशकस्य द्वादशधाविभागे कृते सति द्वादशानां चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं भवेत् येन तस्यापि प्रत्येकं साध्यं शतं प्राणचाराणामुदयः,—इति सषट्शता सहस्रैकर्विंश-

तिः प्राणचाराणां स्यात् । तथा षोडशपदात्मके
 चक्रे द्वादशधा कृते तदंशानां द्वानवत्यधिकं शतं
 षण्णवतेरवशिष्टत्वाद्यं चोदयः । तथा षोडशाख्ये
 एव चक्रे षोडशधा कृते षोडशांशानां षट्पञ्चा-
 शदधिकं शतद्वयं भवेदिति भावः । तस्य प्रत्येकं
 प्राणचाराणां चतुरशीतिः षण्णवतेरेवावशिष्ट-
 त्वात् चाराष्ट्रभागैरयमुदयो भवेत् । तथा षष्ठ्यके
 चतुष्पष्टिपदात्मके चक्रे द्वादशधा कृते प्रतिपदं
 द्वादशकं प्राणचाराणां विंशतिवसूनष्टाविंशतिं
 तथा षण्णवतेरधार्वशिष्टत्वात् पादार्धमष्ट्रभाग-
 मुदयो यतश्चतुःषष्ठ्यात्मनश्चक्रस्य द्वादशभिर्गु-
 णनात् अष्ट्रषष्ठ्यधिकशतसप्तकलक्षणा सा
 संख्या भवेदित्येवमत्र सर्वत्र प्राणचाराणां
 सप्तद्वयता सहस्रैकविंशतिरेव भवेत् ॥

एतदेवोपसंहरति

एष चक्रोदयः प्रोक्तः

साधकानां हितावहः ॥ ५२ ॥

ननु प्राणचारोदयानुसारं चक्राणामुदय
 इति स एव कीदृक् येन सोऽपि स्यात् ? इत्या-
 शङ्क्याह

निरुद्धय मानसीर्वत्ती-
 श्रक्ते विश्रान्तिमागतः ।
 व्युत्थाय यावद्विश्राम्ये-
 तावच्चारोदयो ह्ययम् ॥५३॥

इह खलु योगी संकल्पात्मिका मानसीर्वत्ती-
 'निरुद्धय' अन्तर्मुखीकृत्य 'चक्रस्य' एकपिण्डा-
 द्यात्मनो मन्त्रस्य 'विश्रान्तिं' मध्यधामैकात्म्य-
 मागतः सन् यावदुत्थाय हृद आरभ्य द्वादशा-
 न्तपर्यन्तं निर्गम्य पुनरन्तःप्रविश्य हृद्येव विश्रा-
 म्येत् तावदयं प्राणस्योदयो भवेदित्यर्थः ॥५३॥

अत्रैव त्रैरूप्यं निरूपयन् सिद्धादिविभा-
 गमप्याह

पूर्णे समुदये त्वत्र
 प्रवेशैकात्म्यनिर्गमाः ।

त्रय इत्यत एवोक्तः
सिद्धौ मध्योदयो वरः ॥ ५४ ॥

अत्र पुनः सम्यक् मध्यधामैकात्म्येन प्रवे-
शपर्यन्तं प्राणस्योदये निर्गमे ‘पूर्णे’ यथोक्त-
गत्या परिपूर्तिं प्राप्ते प्रवेशैकात्म्यनिर्गमलक्षणा-
स्त्रयः प्रकाराः सन्तीत्यतः प्रकारत्रयमध्यात्सि-
द्धिनिमित्तमैकात्म्यलक्षणो मध्योदय एव
प्रवेशादपि ‘वरः’ श्रेष्ठ उक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वेवंवचने किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

आद्यन्तोदयनिर्मुक्ता
मध्यमोदयसंयुताः ।

मन्त्रविद्याचक्रगणाः
सिद्धिभाजो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥

मन्त्रचक्रोदयज्ञस्तु
विद्याचक्रोदयार्थवित् ।

क्षिप्रं सिद्ध्येदिति प्रोक्तं
श्रीमद्विंशतिके त्रिके ॥ ५६ ॥

‘आद्यन्तोदयौ’ निर्गमप्रवेशौ, ‘मध्यमोद-
यो’ मध्यधामैकात्म्यम् । हिर्वेतौ । तेनैवं मन्त्र-
विद्याचक्रोदयं जानानो योगी निर्विलम्बमेव
सिद्धिभागभवेदित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु जितप्राणस्यारूढस्य योगिनः किं नामा-
साध्यं यन्न प्राणगं कुर्यात्, प्राणं जयतः पुन-
रासुरक्षोः कथमेतत्सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्कयाह

द्विस्त्रिश्चतुर्वा मात्राभि-
र्विद्यां वा चक्रमेव वा ।

तत्त्वोदययुतं नित्यं
पृथग्भूतं जपेत्सदा ॥ ५७ ॥

पिण्डाक्षरपदैर्मन्त्र-
मैककं शक्तितत्त्वगम् ।

बहूक्षरस्तु यो मन्त्रो
 विद्या वा चक्रमेव वा ॥५८॥
 शक्तिस्थं नैव तं तत्र
 विभागस्त्वोऽनमोन्तगः ।

आरुक्षुः पुनर्योगी नित्यं द्विःत्रिश्चतुर्वाभ्या-
 सतारतस्यानुसारमेकद्वादिक्रमेण
 'त्रिर्जनुवेष्टनान्मात्रा त्रिगुणच्छोटिकात्रयात् ।'

(मां वि० १७।१२)

इति लक्षिताभिर्मात्राभिरनेकाक्षरां विद्या-
 मनेकपिण्डं वा चक्रमनेकपदं वा मन्त्रमेकैकं
 पिण्डाक्षरपदैः पृथग्भूतमेकमेव पिण्डमक्षरं पदं
 वा पूर्वोक्तयुत्तया प्राणशक्तितत्वगतं कृत्वा तत्त्वो-
 दययुतं मध्यधामैकात्म्येन सदा जपेत्, लक्ष-
 जपादि कुर्यादित्यर्थः । अत एव पदादि-
 विभागशून्यो बहूक्षर एव यः पुनर्मन्त्रादिस्त-
 मारुक्षुयोगी तावतः प्राणनिरोधस्याशक्यत्वात्
 शक्तिस्थं नैव कुर्यात् शक्युदयमेषां न परिक-

कल्पयेदित्यर्थः । ननु यद्येषां बहूक्षरतया साम-
स्त्येन प्राणशक्ताबुद्यं कर्तुं न शक्यते तत्सम-
नन्तरोक्तक्रमेण व्यस्ततयैतदस्तु,—इत्याशङ्क्यो-
कं तत्रेत्यादि । औंनमोन्तग इति, ननु मन्त्रा-
न्तरवत् पदपिण्डादिक्रमेणैषां विभागोऽस्ति
येनांशांशिकयापि शक्ताबुद्यः सिद्ध्येत्; अत-
श्चास्त्रभुमिरेवंविधानां मन्त्राणां जप एव न
कार्यः,—इत्युक्तं स्यात् ॥

आरूढस्य पुनर्योगिनो न केवलं पूर्ण एव
समुदये प्रवेशादित्रैविध्यं यावत्तदंशेष्वपीत्याह

अस्मिंस्तत्त्वोदये तस्मा-
दहोरात्रस्त्रिशस्त्रिशः ॥ ५९ ॥

विभज्यते विभागश्च
पुनरेव त्रिशस्त्रिशः ।

तस्मात्पूर्वोक्ताद्वेतोः, अस्मिन् प्रकान्ते
'तत्त्वोदये'कार्यकारणयोरभेदोपचारात् चक्रोदये

प्राणापानात्माहोरात्रस्त्रिशस्त्रिशो विभज्यते, केवल एव प्राणोऽपानो वा प्रवेशैकात्म्यनिर्गमात्मना प्रकारत्रयेण विभागमापद्यते इत्यर्थः । तेन षट्टिंशदात्मनोरुभयोरपि प्राणापानवाहयोः प्रत्येकं प्रवेशादित्रैविध्यमिति प्रवेशादेः प्रत्यंगुलद्वादशकमुदयः । एवमात्मा विभागोऽपि पुनस्त्रिशस्त्रिश एव, प्रवेशाद्यपि प्रवेशनिर्गमैकात्म्यलक्षणप्रकारत्रयभागभवेदित्यर्थः । तेन प्रत्यंगुलचतुष्टयमपि प्रवेशादीनामुदयः,—इति सिद्धम् ; तदारुद्धस्य योगिनः परिमिते प्राणचारीयेऽप्यंशेऽप्येवं चक्रोदयः सिद्धेदित्यभिप्रायः॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

पूर्वोदये तु विश्रम्य
द्वितीयेनोल्लसेद्यदा ॥ ६० ॥

विशेष्वार्धर्धिकायोगा-
तदोक्ताधोदयो भवेत् ।

१ ख० ग० पु० दयेऽपीति पाठः । २ ख० पु० धर्मादिकेति पाठः ।

यदा पूर्णोदयात्मा तु
 समः कालस्त्रिके स्फुरेत् ॥६१॥

प्रवेशविश्रान्त्युल्लासे
 स्यात्स्ववृद्ध्यशोदयस्तदा ।

तस्मात् 'पूर्वस्मिन्' प्रधाने मध्यधामात्मनि
 'उदये विश्रम्य' तदैकात्म्येन स्थित्वा 'यदा द्वि-
 तीयेन' निर्गमात्मना प्रकारेण 'उल्लसेत्' प्राण-
 क्रमेणोर्ध्वं गच्छेत्, अर्थात् तृतीयेनापि प्रवेशा-
 त्मना प्रकारेण 'विशेत्' अपानक्रमेण हृदन्तं
 प्रवेशं कुर्यात् तदा प्राणापानयोः प्रत्येकमर्धा-
 र्धिकया संबन्धात् सषट्ठतसहस्रैकविंशत्या-
 त्मन उक्तस्य कालस्यार्धेन प्राणचाराणां साष्ट-
 शतं सहस्रदशकमुदयो भवेत् । यदा पुनः
 'पूर्णः' सषट्ठतसहस्रैकविंशतिरूपो योऽसावु-
 दयस्तदात्मा कालः प्रवेशविश्रान्त्युल्लासाख्ये
 त्रिके साम्येन स्फुरेत् तदा प्रवेशादीनां प्रत्येकं

‘स्वः’ आत्मीयो यः सशतद्वयसहस्रसप्तकात्मा
‘त्यंशः’ तस्योदयो भवेदित्यर्थः ॥

ननु प्राक्

‘अन्तः संविदि सर्वोऽयमध्वा विश्रम्य तिष्ठति ।’ (त० ६१२८)
इति प्रतिज्ञातं तत्कथमिह कालाध्वनः
प्राण एवैवं प्रतिष्ठितत्वमुच्यते । इत्याशङ्क्याह

इत्येष कालविभवः

प्राण एव प्रतिष्ठितः ॥ ६२ ॥

स स्पदे खे स तच्चित्यां

तेनास्यां विश्वनिष्ठितः ।

‘प्राण’ इति प्राधान्यात् तेनापानादावपि ।
स इति प्राणः । ‘स्पन्दे’ इति सामान्यात्मि-
कायामाद्यप्रसररूपायां प्राणनावृत्तौ । ‘खे’ इति
शून्यप्रमातरि । स इति मेयौत्सुक्येन बहिः-
समुच्छलन्प्राणस्पन्दादिशब्दव्यपदेश्यो भवे-
दिति भावः । तदिति खं, चित् एव स्वात-

न्त्याच्छून्यरूपत्वेन परिस्फुरणात् । तेनैत्युक्तेन
पारम्पर्येण हेतुना, विश्वेति षड्बिधस्याध्वनः ।
यद्वक्ष्याति

‘अध्वा समस्त एवायं चिन्मात्रे संप्रतिष्ठितः ।
यत्तत्र न हि विश्रान्तं तत्त्वमः कुसुमायते ॥
संविद्वारेण तत्सुष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु वहिर्देहेऽध्वसंस्थितिः’ (तं० ८।४) ।

इति ॥

एवं संविद्धीनावेव विश्वस्य सृष्टिसंहारा-
वित्याह

अतः संवित्प्रतिष्ठानौ
यतो विश्वलयोदयौ ॥ ६३ ॥

शक्तयन्तेऽध्वनि तत्स्पन्दा-
संख्याता वास्तवी ततः ।

अतः कालस्य पारम्पर्येण संविद्येव निष्ठित-
त्वात् संवित्कर्तृकावेव यतो विश्वस्य सृष्टिसं-

हारौ, ततः शक्त्यन्तेऽध्वनि तेषां प्रायुक्तानां
सृष्टिसंहाराद्यात्मनां स्पन्दानां

‘तत्सृष्टौ सृष्टिसंहारा निःसंख्या जगतां यतः ।

अन्तर्भूता ततः शक्ती महासृष्टिरूदाहृता ॥’

इत्याद्युक्तयुक्त्यावान्तराणां स्पन्दानामन्तर्भा-
वात् असंख्यातापि वास्तवी सन्मात्रैकरूपत्वात्
पारमार्थिकीत्यर्थः । यो हि नाम वहिः कश्चन
परिस्पन्दः स संवित्सतत्त्व एव,—इत्यभिप्रायः॥

न चैतदस्मदुपज्ञमेव यावदागमेऽपि एव-
मित्याह

उक्तं श्रीमालिनीतन्त्रे

गात्रे यत्रैव कुत्रचित् ॥६४॥

विकार उपजायेत

तत्तत्त्वं तत्त्वमुत्तमम् ।

इह खलु परसंविदावेशशालिनो योगिनो
यत्रैव कुत्रचिच्चक्षुरादौ गात्रे ‘सर्वो ममायं

विभवः’ इत्यादिसंकल्पपूर्वक उपजायमानो यो
 विकारः स्पन्दस्तस्य यत्तत्वं सर्वभावानां स्वा-
 विभागेनावभासनं तदुत्तमं तत्वं, संविदनतिरे-
 कात्परः परमार्थ इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र
 ‘यत्रैव कुत्रचिद्गात्रे विकार उपजायते ।
 संकल्पपूर्वको देवि तत्तत्वं तत्त्वमुत्तमम् ॥’ (मा०वि० । १८४२)
 इति ।

ननु भवतु नामैतत् तत्राप्यस्य प्राणस्य
 देहनिष्ठत्वेन कस्माद्गूपमुच्यते ? इत्याशङ्कथाह
 प्राणे प्रतिष्ठितः काल-
 स्तदाविष्टा च यत्तनुः ॥ ६५ ॥
 देहे प्रतिष्ठितस्यास्य
 ततो रूपं निरूप्यते ।

तदाविष्टेति, तच्छब्देन प्राणपरामर्शः । तत
 इति, प्राणस्य तनावाविष्टत्वात् ॥
 ननु कर्थं नाम देहस्य तदावेशः ? इत्या-
 शङ्कथाह

चित्स्पन्दप्राणवृत्तीना-
मन्त्या या स्थूलता सुषिः ॥६६॥
सा नाडीरूपतामेत्य
देहं संतानयेदिमम् ।

प्राङ्गिरूपितस्वरूपाणां चिदादीनां कार्यज-
ननौन्मुख्यादन्त्या, अत एव चिदादेरन्तःकर-
णात् सुषिशब्दव्यपदेश्या या स्थूलता बहीरू-
पतया श्यानीभावः सा

‘पादाङ्गुष्टाग्रतो व्यक्ता नाभितो हृदयं गता ।
सुषुम्ना नाम सा ज्ञेया ब्रह्मरन्ध्राब्जनिर्गता ।
प्राणिनां प्राणसंचारे निर्मिता परमेष्ठिना ॥’

इत्याद्युत्तया प्रथमं मध्यस्थूणान्यायेन मध्य-
नाडीरूपतामाश्रित्य वक्ष्यमाणप्रमाणमिमं देहं
संतानयेत् सर्वतो भेदोपभेदरूपतया नाड्यन्त-
रोपजननात् जालवत्संतानवन्तं कुर्यादित्यर्थः ॥

अतश्चागमोऽप्येवमित्याह

श्रीस्वच्छन्देऽत एवोक्तं
 यथा पर्णं स्वतन्तुभिः ॥६७ ॥
 व्याप्तं तद्वत्तनुद्वार-
 द्वारिभावेन नाडिभिः ।

यथा पलाशपत्रं मध्यतन्त्ववलम्बिभिरात्मी-
 ग्यैस्तन्त्वन्तरैः सर्वत्र व्याप्तं तथा शरीरमपि
 भेदोपभेदरूपत्वेन द्वारद्वारिकया मध्यनाडिसं-
 लग्नाभिर्गुणप्रधानभावेनावस्थिताभिर्नाडीभि-
 रिति वाक्यार्थः । यदुक्तं तत्र

‘नाभ्यधो शेद्रकन्दे च स्थिता वै नाभिमध्यतः ।
 तस्माद्विनिर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये ॥
 चक्रवत्संस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाडयः ।
 द्वासप्तिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः ॥
 पुनर्विनिर्गताश्चान्या आभ्योऽप्यन्याः पुनः पुनः ।
 यावत्यो रोमकोव्यस्तु तावत्यो नाडयः स्मृताः ॥
 यथा पर्णं पलाशस्य व्याप्तं सर्वत्र तन्तुभिः ।’(स्व० ७।१।)

इति ॥

ननु 'मारुतापूरिताः सर्वाः' इत्याद्युत्तया
 सर्वा एव तावन्नाडयः प्राणवहाः, ताभिश्च नि-
 खिलमेव शरीरं व्याप्तमिति नास्त्यत्र विमतिः,
 तत्कथं हृदयाद्वादशान्तं मत्तगन्धस्थानं वा
 यावत्खट्टिंशदङ्गुलं एव प्राणचार उक्तः? इत्या-
 शङ्काद्याह

पादाङ्गुष्टादिकोर्ध्वस्थ-
 ब्रह्मकुण्डलिकान्तगः ॥ ६८ ॥

कालः समस्तश्वतुर-
 शीतावेवाङ्गुलेष्वितः ।
 द्वादशान्तावधिं किंचि-
 त्सूक्ष्मकालस्थितिं विदुः ॥ ६९ ॥

षणवत्यामधः षड्हि-
 ऋमाच्चाष्टोत्तरं शतम् ।

उर्ध्वस्था ब्रह्मकुण्डलिका ब्रह्मबिलं, समस्तः
 प्रागुक्तः कालश्वतुरशीतावङ्गुलेष्विति सार्धत्रि-

हस्तात्मकत्वात् देहस्य । इति, गतः स्थित
इत्यर्थः । षण्णवत्यामङ्गुलेष्विति पूर्वतो योज्यम् ।
तथात्वे च द्वादशानामङ्गुलानामाधिक्येनो-
पादानात् सूक्ष्मशब्दसन्निधेः पूर्वापरयोर्मानयोः
स्थूलत्वं परत्वं चार्थसिद्धम् । अध इति पादाङ्गु-
ष्टात् । षड्द्विक्रमादिति, षणां द्विर्योऽसौ द्वाद-
शाङ्गुलात्मा क्रमस्तस्माद्यदूर्ध्वं इवाधोऽपि
द्वादशान्तः संभवोदिति भावः ॥

नन्वेवं देहस्य मानवैचित्र्ये प्राणादेरपि क-
श्चिदतिशयो न वा ? इत्याशङ्गुयाह

अत्र मध्यमसंचारि-
प्राणोदयलयान्तरे ॥ ७० ॥

विश्वे सृष्टिलयास्ते तु
चित्रा वायवन्तरक्रमात् ।

अत्र त्रिप्रकारप्रमाणावच्छिङ्गे देहे प्राधा-
न्यान्मध्यवाहिनः प्राणस्य ये उदयलया निर्गम-

प्रवेशास्तदन्तराले विश्वे प्रागुक्तकलना एव
सर्वे सृष्टिसंहारा भवन्ति, किंत्वेषामपानवाच्च-
न्तरक्रमादेव प्राग्वद्वैचित्र्यं नतु देहवैचित्र्या-
दित्यर्थः ॥

इदानीमाहिकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्थे-
नोपसंहरति

इत्येष सूक्ष्मपरिम-
र्शनशीलनीय-
श्वकोदयोऽनुभवशास्त्र-
दृशा मयोक्तः ॥ ७१ ॥

सूक्ष्मपरिमर्शनेत्यनेन अत्यन्तमस्यावधानग-
म्यत्वमुक्तमिति शिवम् ॥

प्रतिनियतमन्त्रसमुदय-
चारभिदनुभवनिभालनोद्युक्तः ।
सप्तममाहिकमेत-
द्वयाकृतवाच्चयरथाभिल्यः ॥

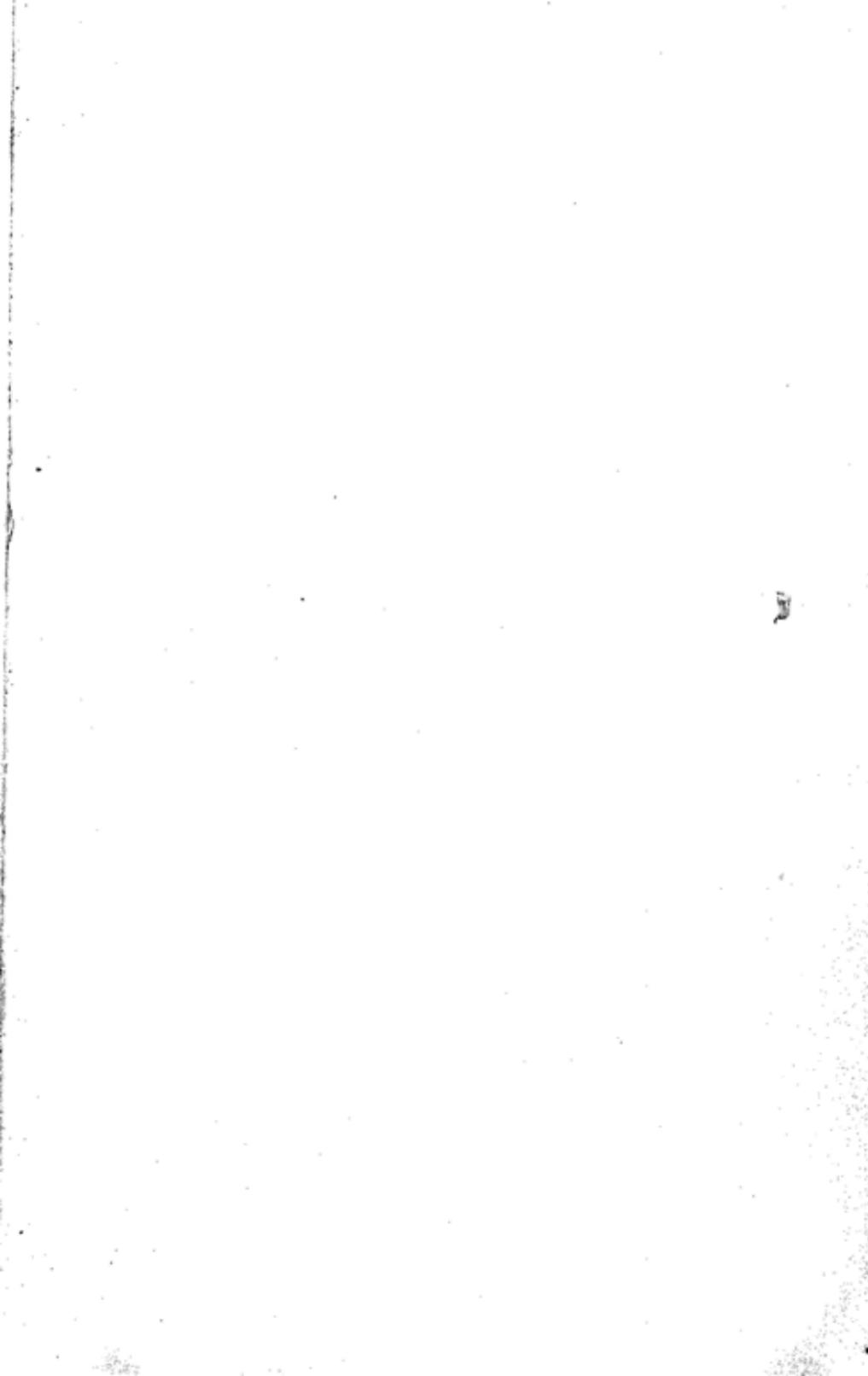
इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य—श्रीमद्भिनवगुप्तविरचिते तत्त्वालोके
श्रीजयरथविरचितविवेकाभिल्यब्याख्योपेते चक्रोदय-
प्रकाशनं नाम सप्तममाहिकम् ॥ ७ ॥

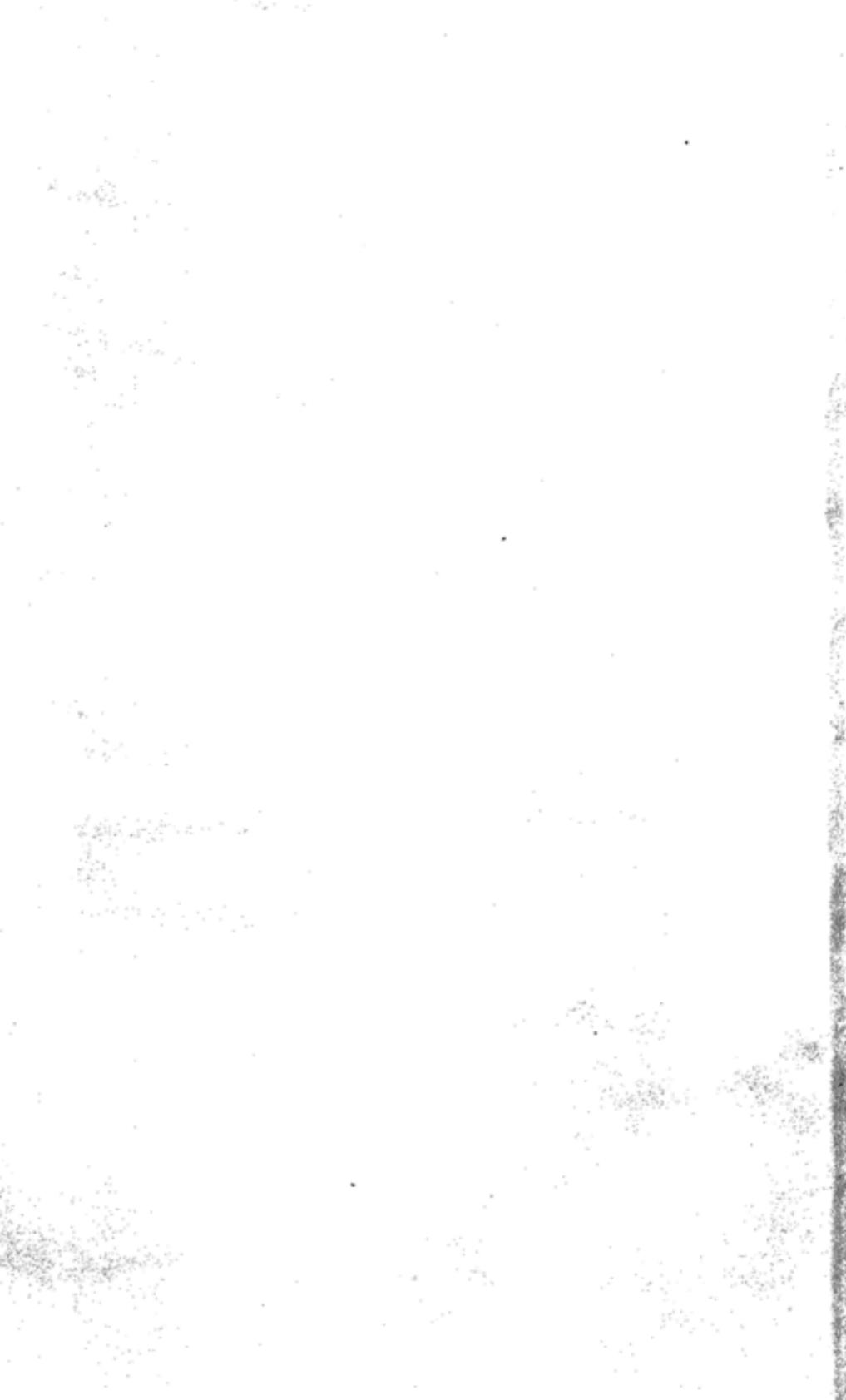

श्रीमत्रपत्रपभूर्भुर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन संपाद्येदं प्रकाशितम् ॥

श्रीसाम्बशिवार्पणं भूयात् ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

23869

Call No. Sa 2 Hs / Abh / Kau

Author— Kaul, M. S

Title— Tantraloka of
A. L. Kaul - Gupta

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.